

MEKKİ B. EBİ TÂLİB'İN *EL-KEŞF 'AN VÜCÛHİ'L-KİRÂ'ÂTİ'S-SEB'* ADLI ESERİNE TEVCÎHÜ'L-KİRÂ'AT BAĞLAMINDA BİR BAKIŞ

An Overview of Makkî b. Abû Tâlib's Work al-Kashf in the Context of Tawjeeh al-Qirâ'at

Recep KOYUNCU

Dr. Öğr. Üyesi, N. Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı, Konya, Türkiye
Assist. Prof., N. Erbakan University Ahmet Kelesoglu Faculty of Theology Department of Basic Islamic Education Department of Quran Reciting and Qiraat Science, Konya, Turkey
rkoyuncu@erbakan.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0003-0264-5956>

i Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 08.07.2019

Kabul Tarihi / Accepted: 27.09.2019

Yayın Tarihi / Published: 31.12.2019

” Atıf / Cite as: Koyuncu, Recep. “Mekkî b. Ebî Tâlib'in el-Keşf 'an Vücûhi'l-Kirâ'âti's-Seb' Adlı Eserine Tevcîhü'l-Kirâ'at Bağlamında Bir Bakış”. *Mütefekkir* 6/12 (2019): 313-344. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.659182>.

© Telif / Copyright: Published by Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Aksaray University Faculty of Islamic Education, 68100, Aksaray, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

📄 İntihal / Plagiarism: Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

MEKKÎ B. EBÎ TÂLİB'İN *EL-KEŞF 'AN VÜCŪHİ'L-KİRÂ'ÂTİ'S-SEB'* ADLI ESERİNE TEVCİHÜ'L-KİRÂ'AT BAĞLAMINDA BİR BAKIŞ

Öz

Kur'ân lafızlarının okunuş keyfiyetleri olarak tanımlanan kıraat olgusu, Hz. Peygamber döneminde hayatiyet kazanmıştır. Bu durum, farklı kıraatlerin ortaya çıkmasında önemli rolü olan “yedi harf” diye de bilinen, Hz. Peygamber'in insanlara vahiy lafızlarını kendi lehçelerine uygun olarak okuyabilme serbestisini tanımasıyla başlamıştır. Bu ruhsatın neticesi olarak Hz. Peygamber vahyin farklı lehçelerle okunmasına izin vermiş, kendisi de bu şekilde uygulamıştır. Her ne kadar tercih ve hüccet olgusunun sistematik anlamda bu dönemde varlığı söylenemese de, farklı okuma biçimlerinin başlaması, bunun akabinde birbirlerinin okuyuşlarını tenkit eden sahabenin kendi okudukları kıraati savunmak maksadıyla meseleyi Hz. Peygamber'e taşıması, söz konusu hüccetin nüvesinin bu dönemde olduğunu göstermektedir. Bu çalışmada öncelikle, İbn Mücahid'e kadarki süreçte kıraat ilminin sistematik tekâmülünde önemli yere sahip ihticâc olgusunun tarihsel arka planı ve gelişim sürecine dair hususların tespiti yapılacaktır. Ardından hüccete dair çalışmaların bir numunesi ve bu alanın önemli çalışmalarından Mekkî b. Ebî Tâlib'in (ö. 437/1045) *el-Keşf* adlı eseri tahlil edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Tercih, Tevcih, Hüccet, Mekkî b. Ebî Tâlib.

An Overview of Makkî b. Abû Tâlib's Work *al-Kashf in the Context of Tawjeeh al-Qirâ'at*

Abstract

The science of qirâ'at which is described as different reading styles of the Qur'anic words, has emerged during the time of the Prophet Muhammad (pbuh). This is a clear case in the sources that started with the Prophet's permission to read Quranic verses in one's own dialect and is also known as “the seven letters”. Because of this, the Prophet permitted people to read the words of revelation according to their dialects and he also practiced like this. As it is mentioned in the sources, it may not be possible to talk about the existence of tarjeeh or hujjah for this period. Although it cannot be said that there are a systematic and methodical tarjeeh and hujjah phenomenon in this period, in this period the nucleus of tarjeeh and hujjah emerged since different reading styles started and the companions of Prophet who did not like the reading of each other criticized these readings. In this study, firstly we deal with the seven letter case of Qur'anic reading differences, the historical background, and the development process of ihtijaj. Afterward, the place and importance of the subject within the Qur'anic sciences will be determined and Makkî b. Abû Tâlib's work *al-Kashf* will be analyzed.

Keywords: Qirâ'at, Tarjeeh, Tawjeeh, Hujjah, Makkî b. Abû Tâlib.

GİRİŞ

Kıraat ilmi tarih boyunca birtakım değişim ve dönüşüm diyebileceğimiz önemli kavşak noktalarından geçmiştir. Kaynak eserlerde söz konusu noktalar, genel anlamda (yedi harf meselesi, İbn Mücâhid'in kıraatleri yedi olarak tespiti ve İbnü'l-Cezerî'nin kendine kadar gelen kıraat birikimini muhakeme etmesi) üç aşama olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki Kur'ân'ın kolay bir şekilde okunup anlaşılması adına önemli rolü olan “yedi harf”¹ olgusu

¹ Yedi harf ruhsatının hikmetine dair bk. Abdurrahman Çetin, *Kıraatlerin Tefsire Etkisi* (İstanbul: Marifet Yayınları, 2001), 56-58. Yedi harfe dair rivayet ve değerlendirmeler için bk.

ki kıraat farklılıklarının nüvesi niteliğindedir. İkinci önemli nokta İbn Mücâhid'in (ö. 324/936) okuyuşları üzerinde icma edilen yedi kıraat imamının tercihlerini *Kitâbü's-seb'a* adlı eserde bir araya getirmesidir. Bu aşama, kıraat tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuştur; zira bundan sonra bir taraftan tedvin ve telif süreci hızlanmış diğer yandan da İbnü'l-Cezerî'ye (ö. 833/1429) kadar yedi üzerine –sekiz, dokuz, on kıraat gibi- birtakım ziyade çalışmalar yapılmıştır. Neticede yedi imama ilave edilen meşhur üç imamın kıraatlerinin de yedi kıraat imamındaki gibi sahih olduğu İbnü'l-Cezerî tarafından tespit edilmiştir. İbnü'l-Cezerî, kendisinden önceki belli sayıda kaynak eserle yetinmeyip kıraate dair telif edilmiş diğer kaynaklardan da olabildiğince istifade etmek suretiyle kıraat vecihlerinin tevsikine çalışmıştır.²

Son dönemde bütüncül bir kıraat tasavvuru adına kıraat tarihini yeni bakış açılarıyla tasnif çabaları göze çarpmaktadır. Maşalı tarafından, geçmişten günümüze kıraatlerin tarihi serüvenini daha iyi resmetmek maksadıyla yapılan tasnif, kıraat tasavvurunu bütüncül bir bakış açısıyla yeniden okumaya imkân sağlaması noktasında önemli bir çalışmadır. Söz konusu tasnif “rivayet dönemi”, “ihtiyar dönemi”, “iştihar dönemi” ve “tedvin dönemi” olmak üzere dört bölümden müteşekkildir.³

Bu çalışmada, söz konusu tasnifte ekseriyetinin “ihtiyâr” ve “iştihâr” dönemlerine tekabül ettiğini düşündüğümüz kıraat ilminde tercih ve hüccet meselesine bir eser özelinde kıraat alanında önemli bir ismin penceresinden bakılacaktır. Mekkî b. Ebi Tâlib'in *el-Keşf* adlı eserinin tahliline geçmeden önce söz konusu eserin sahası olan “tevcihü'l-kıraat”e dair kavramsal çerçeve ve tarihi sürece dair ön bilgilerin verilmesi yararlı olacaktır.

1. TEVCİHÜ'L-KIRÂÂT

1.1. Kavramsal Çerçeve

Tevcihü'l-kıraate dair eserlerde sıkça karşılaşılan “tercih, hüccet, tevcih” kavramları üzerinde kısaca durmaya çalışacağız.

Tercih: Tercih kelimesi, lügatte “ağır basmak, daha ağır olmak, üstün gelmek” gibi manalarla örülü “ح-ج-ر/R-C-H” fiilinden türemiş tef'îl babında

Abdurrahman Çetin, *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatler* (İstanbul: Ensar Yayınevi, 2005) 39-137.

² Tahrîrât diye bilinen bu çalışma İbnü'l-Cezerî ile başlamış ve sonrasında alana dair önemli bir literatür oluşmuştur. Kavram için bk. Recep Koyuncu, *Kıraat İlmî-Takrîb Usûlü* (İstanbul: Haciveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2018), 171. İbnü'l-Cezerî'de kıraat ilmine dair bk. Yaşar Akaslan, “İbnü'l-Cezerî'nin Yedi Harf Meselesi Üzerindeki Fikirleri”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18 (2018): 265-303; Ahmet Gökdemir, “el-Mürşidü'l-Vecfz ve en-Neşr Bağlamında Ebû Şâme İle İbnü'l-Cezerî'nin Kur'an Tilâvetine Bakışı”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2019): 103-122.

³ İlgili dönemlere dair geniş bilgi için bk. Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmî* (Ankara: Otto Yayınları, 2016), 28-55. Farklı bir dönemlendirme adına bk. Mehmet Dağ, “Kıraat İlminin Akademik Serencamı –Araştırma Mantiği ve Biçimi Üzerine”, *EKEV* 56 (2013): 311-324.

bir kelime olup⁴ “iki şey arasında bir seçimde bulunma, yeğleme, üstün tutma ve üstün görme” anlamında kullanılmaktadır.⁵ İstilahta ise kıraat farklılıkları çerçevesinde nakledilen birtakım vecihlerin gerek senet gerekse raviler bakımından en meşhur olanını diğerlerine tercih etme anlamında kullanılmaktadır.⁶

Hüccet/İhticac: Hüccet kelimesi lügatte “ح-ح-ح /H-C-C” kökünden türemiş “delil ve bürhân” anlamında bir isimdir.⁷ Sözlükte “kastetmek, yönelmek, ziyaret etmek, üstün gelmek” anlamına gelen “hacc” kökünden türemiş bir isim olup “isabetli yönelişi kanıtlayan delil” demektir. İstilahta ise anlamı, kıraat farklılıklarında var olan vecihleri dil ve irab yönünden ele almak suretiyle söz konusu farklı okunuşların birbirine tercihe sebep olan illet ve hüccetleri inceleyen ilimdir.⁸

Tevcih: “ح-و- /V-C-H” fiilinden türemiş olup tef’îl babından masdar olan “tevcih” kavramı lügatte “yüzünü çevirme, yöneltmek, yollamak, yüzünü veya isteğini yönlendirme” gibi manalara gelmektedir.⁹ Kıraate dair eserlerde ravinin tercih ettiği kıraat vecihlerini gerekçelendirmede sıklıkla başvurulan temel kavramlardan biri olan tevcih, istilahta “sözü hasmın kelamına aykırı olarak ifade etmeye veya bir sözü iki muhtemel anlama gelecek şekilde söylemeye” denir.¹⁰

1.2. İhticâc Bağlamında Kıraat İlimi Tarihine Genel Bakış

İhticâc bağlamında kıraat ilminin tarihsel serencamını, kıraat ilminin doğuşundan usûl ve kaidelerin belirlendiği sistemleşme dönemine ve ardından tedvin ve telif sürecine ilişkin üç dönem olarak ele almak gerekir.

1.2.1. Sahabe Dönemi/Rivayet Dönemi

Kur’ân lafızlarının farklı okunuş keyfiyetleri olarak tanımlanan kıraat olgusu, Hz. Peygamber döneminde “yedi harf” ile hayatiyet kazanmıştır. Kıra-

⁴ İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru's-Sadr, ts.) “ح ح ح” 5: 142.

⁵ Zemaşerî, Ebü'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed, *Esâsu'l-Belâga*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûn es-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 1: 338.

⁶ Bk. Abdu'l-Âli el'Mes'ûl, *Mustalahâtu 'ilmi'l-kirâât* (Kahire: Daru's-Selâm, 2007) 129; kaynaklarda tercihe medar farklı kullanımlar için bk. Mehmet Ünal, “Bir Kıraat Terimi Olarak Hüccet'in Kavramsal Alanı ve Tarihsel Gelişimi”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 2004, 17: 70. Ayrıca bk. Murat Akkuş, “Türkiye'deki Farklı Kıraat Anlayışlarıyla İlgili Değerlendirmeler”, *Mütefekkir*, 3 (2016): 293.

⁷ İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüga*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Kahire: Dâru'l-Fikr, 1979), 2: 29; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 3: 52.

⁸ Hüccete dair malumat için bk. Yusuf Şevki Yavuz “Hüccet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 445-446.

⁹ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüga*, 6: 88; tevcihe müradif kelimeler için bk. Abdu'l-Âli el'Mes'ûl, *Mustalahâtu 'ilmi'l-kirâât*, 156-157.

¹⁰ Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî Seyyid Şerîf Hanefî, *Kitâbu't-tâ'rîfât* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2003), 133.

atlerin ortaya çıkmasında önemli role sahip yedi harf, Hz. Peygamber'in insanlara vahiy lafızlarını kendi lehçelerine uygun olarak okuyabilme serbestisini imkân tanıdığı kaynaklarca müsellem olan bir husustur.¹¹ Bu ruhsatın bir sonucu olarak sahabe dönemine bakıldığında onların kıraate dair bilgi ve birikimleri farklılık arz ediyordu. Nitekim onlardan bir kısmı bir harf üzere Kur'ân'ı talim ederken bir kısmı da birden fazla harf üzere okumuşlardır. Neticede bu farklılık sahabe eliyle kendilerinden sonraki nesle aynı şekilde aktarılmıştır. Diğer yandan fetih hareketlerine bağlı olarak İslam coğrafyasına dâhil olan bölgelerdeki Kur'ân eğitiminin belli sahabe tarafından gerçekleştirilmesi, her bir şehirde orada bulunan sahabenin kıraatinin yaygınlık kazanmasına imkân sağlamış buna bağlı olarak da bölge ve şehirlerin kıraati birbirinden farklılık arz etmiştir. Nüzül döneminde varlık kazanan kıraat olgusu, Kur'ân ve kıraat hususunda ihtisas sahibi sahabeden öne çıkan bir takım isimler sayesinde nüzul sonrası sürece taşınmıştır.¹²

Bu bağlamda vahyin kolay okunması ve anlaşılması bağlamında ruhsata vesile olan yedi harf ve beraberinde kıraat olgusu henüz oluşum evresinde olduğundan vahye muhatap ve Hz. Peygamber'in ilk öğrencileri olan sahabe, iki olgu etrafında farklı okumalarla karşılaşmışlar yine her iki olgununun keyfiyetini kavrama ve anlama çabasında olmuşlardır. Öyle ki öğrendikleri ve okudukları farklı okuyuşlar sebebiyle zaman zaman ihtilafa düşmüşlerdir. Bu yüzden bu dönem için sınırları ve kurallarıyla her anlamda olgunlaşmış (sistemik) biçimde bir hüccet olgusundan bahsetmek zordur.¹³

Her ne kadar tercih ve hüccet olgusunun sistemik anlamda bu dönemde var olduğu söylenemese de farklı okuma biçimlerinin başlaması, bunun akabinde birbirlerinin okuyuşlarını tenkit eden sahabenin de -gelen rivayetlerden hareketle-¹⁴ kendi okudukları kıraati savunmak ve karşıdakini tenkit etmek suretiyle meseleyi Hz. Peygamber'e taşıyarak problemin haline yönelik çabaları haddizatında söz konusu tercih ve hüccetin nüvesinin bu dönemde olduğunu göstermektedir. Netice itibarıyla Hz. Peygamber'den aldıkları ruhsat gereği kendi buldukları bölgelerde tabiûndan olan talebelerine okutan sahabe muallimleri, kendilerinden sonraki nesle muhtelif okuyuşlar arasından tercih yapmanın da önünü açmışlardır.

1.2.2. Tabiûn ve Sonrası Dönem/İhtiyar Dönemi

Bütün İslâmî ilimlerde olduğu gibi, kıraatler konusunda da sahabe dö-

¹¹ Mehmet Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 123.

¹² Ünal, "Bir Kırâat Terimi Olarak Hüccet'in Kavramsal Alanı ve Tarihsel Gelişimi", 75.

¹³ Nedenlerine ilişkin geniş bilgi için bk. Mehmet Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, 124.

¹⁴ İlgili rivayetler için bk. Buhârî, "Fedâilu'l-kur'ân", 5,27; Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn", 270; Tirmizî, "Kıraat", 11.

nemine kıyasla kısmî bir ilerlemenin yaşandığı bu dönem, kıraat ilminde ihtiyar ve tercih olgusuna dair daha net girişim ve çabaların ortaya çıktığı bir dönem olmuştur. Kıraat imamlarının da olduğu bu dönem, kıraat tarihi açısından bakıldığında döneme isim olmuş “ihtiyâr” kavramı, kıraat imamlarının seleflerinin okuyuşları içinden seçkide bulunmak suretiyle kendi kıraatlerini oluşturdukları ve bu sayede kıraat alanında ihtisaslaşmanın başladığı dönem olarak kabul edilmektedir.¹⁵

Bu dönemi İmam Nafi'in (ö. 169/785) şu sözleri en güzel şekilde tasvir etmektedir: “Tabiundan yetmiş kadar kişiden kıraat okudum; onlardan ikisinin ittifak ettiklerini aldım, tek kalanları ise terk ettim. Neticede bu vecihler üzerine kurulu olan kıraati tespit ettim.”¹⁶ Yine Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045) bu bağlamda şunları söyler: “Bu kıraat imamlarından her biri, hocalarına okuduklarının içinden ihtiyar etmek suretiyle oluşturduğu kıraat keyfiyeti ile diğerlerinden ayrılmıştır.”¹⁷ Bu ve benzeri örnekler¹⁸ bir taraftan ihtiyâr olgusunun varlığını¹⁹ ve kârielerin -kıraat ilminin sistemleşmesinin gereği olarak- her birinin tercihte²⁰ bulunduğunu göstermektedir.

Unutulmamalıdır ki, hocalarından aldıkları kıraatler arasında tercihte bulunurken kârieler, söz konusu tercihlerinde seleflerinden kendilerine gelen okuyuşu temel almışlardır. Olmayan bir kıraati icat etmek suretiyle tercih yapmış değillerdir. Bu bağlamda İbnü'l-Cezerî'nin sözleri önemlidir:

“...Kurraya nispet edilen o vecih, ilgili kıraati ihtiyar edip, okumaya devam etmek suretiyle ona sımsıkı yapışmaya bağlı oluşan bir nispettir. Aksi sûrette söz konusu kıraati yok yerden icat etmeye, akıl yürütmeye veya ictihad etmeye bağlı oluşan bir nispet de değildir.”²¹

Diğer yandan hüccet olgusunun sistemleşmesi noktasında önemli etkisi

¹⁵ Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmî*, 32.

¹⁶ İbn Sad, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd. *Tabakâtü'l-kurrâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadır, 1968), 1: 73; Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebu Muhammed b. Hammus b. Muhammed. *el-İbâne 'an meânî'l-kirâât*, nşr. Abdulfettah İsmail Şelebi (Mısır: ts.), 83; İbnü'l-Vecih el-Vâstî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdülmümin. *el-Kenz fi'l-kirâati'l-aşr*, thk. Halid Meşhedânî (Kahire: Meketbetü's-Sekâfe ed-Diniyye, 2004), 1: 121; Dâni, *Camîu'l-beyân fi'l-kirâati's-seb'*, thk. Abdurrahim Tarhûnî (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2006), 1: 227; Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed. *Siyeru alâmin-nübelâ*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996/1417), 7: 35; Muhammed Salim Muhaysin, *Mu'cemu huffâzi'l-Kur'ân 'abra't-târîh* (Beyrut: Dâru'l-Cîyl, 1992), 1: 577.

¹⁷ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 83.

¹⁸ Benzer örnekler için bk. Ünal, “Bir Kirâat Terimi Olarak Hüccet'in Kavramsal Alanı ve Tarihsel Gelişimi”, 76.

¹⁹ İhtiyar olgusunun başlangıç tarihine ilişkin değerlendirmeler için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 1: 382; Ganim Kaddûrî Hamed, *Ebhâs fi ulûmi'l-Kur'ân*, el-kıraatü'l-Kur'âniyye - el-mushaf ve resmuhu. (Amman: Dâru Ammar, 2006/1426), 38.

²⁰ Kârielerin farklı okuyuşlar arasında tercihe gitmelerinde etkili olan hususlar için bk. İbn Mücahid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs b. Mücâhid et-Temîmî, *Kitabu's-seb'a*, thk. Şevki Dayf (Mısır: Dâru'l-Mearif, ts.), 62; Ünal, “Bir Kirâat Terimi Olarak Hüccet'in Kavramsal Alanı ve Tarihsel Gelişimi”, 77.

²¹ (وهذه الإضافة إضافة اختيار ودوام ولزوم لا إضافة اختراع ورأي واجتهاد) İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâati'l-aşr*, thk. Cemâlüddîn Muhammed Şeref. (Tantâ: Dâru's-Sahabe li't-Türâs, 2014), 1: 196.

olan lahn²² olgusuna işaret etmek gerekir. Zira -Arap olmayan ve özellikle İslâm'a sonradan giren kimseler sebebiyle- dilde başlayan lahn olgusuna karşın hüccete dair eserlerin yanı sıra Kur'ân'ın metin ve tilavet keyfiyetine ilişkin koruma refleksi ile isnat sisteminin ortaya konulması, kıraatlerin sened yönüyle itibarını, metin olarak da sahihliğini ispat noktasında önemli rol oynamıştır. Kur'ân'ın irab ve telaffuzunda hatalardan uzak okunması adına hassasiyetle yapılan çalışmalar tâbiîn döneminde yoğunlaşmış, II ve III. asırlarda dilbiliminin gelişimi hızlanmıştır.²³

İhticâc olgusunun hicrî II. ve III. Asırla birlikte özellikle Bağdat, Kûfe ve Şam havzasında dile dair ekollerin de varlığını gösterdiği zaman diliminde yaygınlaştığı görülmektedir. Dil ile alakalı çalışmalardan kıraat ilmi de nasibini almıştır. Bu dönemde Hicaz bölgesi ve söz konusu bölgelerde kıraat imamları olarak tarihe geçecek olan şahsiyetlerin hem ilmî hem de insanî vasıflar itibarıyla cumhurun teveccühüne mazhar olması şöhret kazanması söz konusudur.²⁴

1.2.3. Tedvin Dönemi/İhticâcın Sistemleşmesi

İhticâc olgusunun kitabî sahada tarih sahnesine çıkışında alanında otorite ilk dönem dilcilerinin önemli rolü vardır. Bunlar yazdıkları eserlerle Kur'ân metnini ve kıraatini koruma çabasını güderken bir yandan da kıraatlere ilişkin birtakım değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bu bağlamda Sibeveyhî'nin (ö. 180/796) *el-Kitâb* adlı eseri oldukça önemlidir. Nitekim kıraatlerin özellikle dil açısından ihticâcının ortaya konulmasında kapıyı ilk aralayan Sibeveyh olmuştur.²⁵

Burada dikkat çeken husus, söz konusu eserlerde kıraat farklılıkları iki farklı çıkış noktasından hareketle ele alınmış, kimileri dilde var olan kaideleri tespit ve teyit maksadıyla kıraatleri kullanırken (ihticâc bi'l-kirâât); kimileri de söz konusu kıraat olgusunu merkeze almak, onun sahihliğini tespit etme amacıyla (ihticâc li'l-kirâât) hareket etmiştir.²⁶ Bu bağlamda, ilk dilcilerin önemli bir kısmının aynı zamanda kıraat imamı olduğu düşünüldüğünde, okuyup okuttukları kıraatte dile ait hususların tespit ve tayin ettikleri dil ka-

²² Lahn olgusunun farklı tezahürlerine dair geniş bilgi için bk. Yonis İnanç, *Teşekkül Sürecinde Nahiv Kıraat İlişkisi* (İstanbul: İFAV, 2016), 38-39. Ayrıca bk. Kadir, Taşpınar "Kıraat-Nahiv İlişkisi Bağlamında Ebussuud Efendi'nin Tefsirinde Yer Alan Kıraat Vecihleri", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 3 / 1 (Ocak 2017): 113-138.

²³ Dilbilimsel çalışmalar ve kıraat ilişkisine dair bk. Mustafa, Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'ân'ı Anlamaya Etkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010), 220 vd.; Ali, Temel, *Dilbilimsel Tefsirlerde Kıraatlere Yaklaşım* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 65 vd.

²⁴ Ferdî ihticâcın yaygınlaştığı bu dönemde hüccete temel teşkil eden çalışmalar yanında Kur'ân ilimlerine dair müstakil eserlerin de telif edildiğini görmekteyiz. Bk. Ünal, "Bir Kırâat Terimi Olarak Hüccet'in Kavramsal Alanı ve Tarihsel Gelişimi", 78.

²⁵ Bu bağlamda Ferrâ (ö. 207/822), Ahfeş (ö. 215/830) ve Zeccâc'ın (ö. 311/923) çalışmaları da örnek olarak sunulabilir.

²⁶ Mehmet Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, 265.

idelerine yansımalarının kaçınılmaz bir durum olduğunu söylemek mümkündür. Kur'ân'ın Arapça olarak indirilmesi bir yönüyle dile dair kuralların da tespit ve tayin edilmesini gerekli hale getirmiştir. Kıraat ilminin dil ile irtibatı bağlamında bu durumun Kur'ân'ın doğru bir tilavetini hedeflediğini söylemek izahtan varestedir. Bu bağlamda söz konusu dil ekollerinin önde gelen şahsiyetlerin ekseriyetinin kıraat alanında temayüz etmiş kimseler olduğu görülmektedir.²⁷

Hicrî IV. Asrın başlarında İbn Mücahid'in kıraatleri yedi olarak tespit etmesi ve bu "yedi" nin dışındakileri de saf dışı bırakmak suretiyle şâz olarak kabul etmesi tarihi süreçte hem telifat hem de ihticâc alanın şekillenmesinde önemli ölçüde etkili olmuştur. Sonrasında sahih kıraatlerin on kıraat olarak şöhet bulması ve bu kıraatler dışında kalanların şâz kabul edilmesiyle birlikte kıraatler için gerek lügavî, gerek sarf gerekse nahiv²⁸ açısından temellendirilmesinin yapıldığı döneme kıraatlerde ihticâc dönemi denilmektedir. Bu bağlamda yazılan eserlerde sahih olan okuyuşların birinin daha isabetli olduğunu gerek Kur'ân ve hadisten gerekse dile ait unsurlarla tahkim/teyit edilmesiyle meydana gelen sistematığe *İhticâc* veya *tevcihu'l-kirâât* adı verilmiştir.²⁹

Bu bilgilerden sonra ihticâc çeşitlerine geçmeden önce ihticâca konu olan eserlere değinelim:

Genel kabüle göre ihticâc alanında ilk çalışma -sahih-şâz³⁰ ayrımını ilk ele alan kişi olan- Harun b. Musa el-Aver'in³¹ (ö. 170/786) *Vücûhu'l-Kıraat* adlı eseridir. Bunun yanında Ya'kûb el-Hadramî'nin (ö. 205/820) *el-Cami*, el-Müberred, (ö. 286/900) İbnü's-Serrâc (ö. 316/929) ve İbn Dürüstevayh'in (ö. 347/958) *İhticâcü'l-Kıraat*'sı ilk dönem ihticâc eserleri arasındadır. İbn Mücahid (ö. 324/936) sonrası dönemde İbn Haleveyh³² (ö. 370/980), Ebu Ali el-Fârîsî³³ (ö. 377/987) İbn Cinnî³⁴ (ö. 392/1002), İbn Zencele³⁵ (ö. 403/1013), Mekki b. Ebî Tâlib³⁶ (ö. 437/1045), İbn Ebi Meryem³⁷ (ö. 565/1170) gibi

²⁷ Örneğin Basra dil ekolüne baktığımızda İsa b. Ömer es-Sekafi (ö. 149/765) ile Ebû Amr b. Alâ'yı (ö. 154/770) görmekteyiz. Küfe dil ekolüne baktığımızda ise kıraat imamlarından Ali b. Hamza el-Kisâî'yi (ö. 189/805) görmekteyiz.

²⁸ Kıraatlerin nahvin doğuşundaki rolüne ilişkin Bk. Yonis İnanç, *Nahiv-Kıraat İlişkisi*, 34-35.

²⁹ Ünal, "Bir Kirâat Terimi Olarak Hücet'in Kavramsal Alanı ve Tarihsel Gelişimi" 80.

³⁰ Kıraat ilminde şâz kavramı ve üstlendiği role dair Bk. Mehmet Dağ, "Kirâat İlminde Şâz Kavramı -Kavramın Anlamsal Dönüşümü ve Gerçek Anlamının Tespitine Dair" *Marife* 7/2 (2007): 57-110; Necattin Hanay, "Şâz Kıraat Olgusuna Taberî Vechesinden Bir Bakış" *Mütefekkir* 4/8 (2017): 291-296.

³¹ M. Suat Mertoğlu, "Hârûn b. Musa el-Ezdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016) EK-1: 536-537.

³² Eserinin adı *el-Hücce fî 'ileli'l-kirââti's-seb'a*'dır.

³³ Eserinin adı *el-Hücce li'l-kurrâi's-seb'a*'dır.

³⁴ Eserinin adı *el-Muhteseb fî tebyîni vücûhi şevâzî'l-kirââti ve'l-idâhi 'anha'*'dır.

³⁵ Eserinin adı *Huccetü'l-Kirâât* 'tır.

³⁶ Eserinin adı *el-Keşf'an vücûhi'l-kirââti's-seb' ve ilelihâ ve hucecihâ*'dır.

³⁷ Eserinin adı *el-Mûdah fî vücûhi'l-kirâât ve ilelihâ*'dır.

isimler öne çıkmaktadır.³⁸

1.3. İhticâc Çeşitleri

İhticâc konusunu ele alan eserlerde genellikle Kur'ânla, hadis veya sahabe kavliyle, Arap lehçeleriyle, şiirle ve dil ile ihticâc şeklinde bir sistematik dikkat çekmektedir. Bu sebeple ihticâc çeşitlerini örneklendireceğimiz bu kısmı bu çerçevede ele almayı uygun bulduk.

1.3.1. Kur'ân'la İhticâc

Konuyla alakalı eserlere bakıldığında özellikle ihticâcın ilk ürünlerinden olan Me'âni'l-Kur'ân tarzı eserlerde ayetle ihticâcın önemli yer tuttuğu görülmektedir. Örneğin (رَبِّ هَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً) “Rabbim! Bana hazinenden hayırlı/temiz bir nesil ihsan et!” (Âl-i İmrân 3/38) ayetindeki مِنْ harfi cerrinin sonundaki “nûn” harfinin مِنْ edatının sonundaki nûn gibi sakın olduğu görüşünü savunur ve bu edatların, üzerlerine hareke gelen isimler gibi olmadığı için de izafet durumunda cezimli olarak sakın olduklarını söylemiştir. Bu görüşünü Ahfeş (ö. 215/830), şu iki ayette izafet durumunda olan مِنْ edatını göstererek teyit etmektedir:³⁹

(وَإِذَا لَأْتَيْنَاهُمْ مِنْ لَدُنَّا آجْرًا عَظِيمًا) “İşte o zaman biz kendilerine katımızdan büyük bir mükafaat verirdik.” (en-Nisa 4/67)

(وَإِنَّكَ لَتَلْمِئُ الْمُرْتَدَّ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ عَلِيمٍ) “Ey Peygamber! Bu Kur'ân sana her şeyi bilen ve bir hikmete göre yapan Allah'ın katından indirilmektedir.” (en-Neml 27/6)

Yine bir başka örnekte (فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ يُضِلُّ) (en-Nahl 16/37) ayetinde Kufe kıraat imamları “yâ” harfinin fethası, “dâl” harfinin kesresiyle okumuşlardır. Diğerleri ise “yâ” harfini damme ve “dâl” harfini fethalı olarak okumuşlardır.⁴⁰ Aynı ayette geçen (يُضِلُّ) kelimesini “yâ” harfinin dammesiyle okunmasında icma vardır. Bu tercihe delil olarak da (مَنْ يُضِلُّ اللَّهَ فَلَا هَادِيَ لَهُ) (el-Araf 7/186) ayeti gösterilmiştir. Burada مِنْ mevsul (الذي) manasında olup merfudur. Böyle olmasına Übeyy b. Ka'b'ın (ö. 33/654) (فَلَا هَادِيَ لِمَنْ أَضَلَّ اللَّهُ) şeklindeki kıraati delil teşkil eder.⁴¹

1.3.2. Hadis veya Sahabe Kavliyle İhticâc

Kıraatlerin tevcihinde ayetlerin yanı sıra hadislerle birlikte sahabeden nakledilen rivayetlerin de önemli yerinin olduğunu görmekteyiz. Örnek ola-

³⁸ Bunların dışında bu alanda yapılan başka çalışmalar için Bk. Ünal, “Bir Kırâat Terimi Olarak Hüccet'in Kavramsal Alanı ve Tarihsel Gelişimi” 82-83.

³⁹ Ahfeş, *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Faiz Faris (Amman: Dâru'l-Beşîr, 1981), 1: 216.

⁴⁰ Dimyâtî, *İthâfu fudalâi'l-beşer bi'l-kirâati'l-erbaate aşer*, thk. Şaban Muhammed İsmail (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 2007), 2: 184.

⁴¹ İbn Haleveyh, *Muhtasaru fî şevâzî'l-Kur'ân*, thk. Gotthelf Bergstrasser (Beyrut: Müessesetü'r-Riyât, 2009), 73.

rak: (طَائِفٌ) (el-Araf 7/201) ayetinde (إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذَا مَسَّهُمْ طَائِفٌ مِّنَ الشَّيْطَانِ) (el-Araf 7/201) ayetinde geçen (طَائِفٌ) kelimesini İbn Kesir (ö. 120/737), Ebu Amr (ö. 154/770), Kisâî (ö. 189/805)⁴² ve Ya'kûb (ö. 205/820)⁴³ "Tayfün" (طَيْفٌ) şeklinde "elif"siz okurken diğer imamlar "Tâifün" şeklinde "eli" ile okumuşlardır.⁴⁴ Rivayet edildiğine göre İbn Abbas (ö. 68/687) (لَمَّةٌ مِّنَ الشَّيْطَانِ) manasında okumaktadır.⁴⁵

1.3.3. Arap Lehçeleri İle İhticâc

Ayetlerin tefsirinde kullanılan bir diğer istişhad ise lehçe farklılıklarıdır. Örneğin (إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا) (el-Bakara 2/26) ayetinde geçen (يَسْتَحْيِي) kelimesini Ahfeş, Hicazlıların sonunda iki tane "yâ" harfi olacak şekilde okuduklarını Temimlilerin ise (يَسْتَحْيِي) şeklinde sonunda tek "yâ" harfi gelecek şekilde okuduklarını söyledikten sonra doğru olanı tespit maksadıyla Hicazlıların okuyuşunun isabetli olduğunu birtakım delillerle ispat etmeye çalışır.⁴⁶

1.3.4. Şiirle İhticâc

Şiirden örnekle delil getirme hususu da dille irtibatlı ilimlerde önemli istişhad yöntemlerinden biridir.⁴⁷ Örneğin (إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ) (el-Bakara 2/173) ayetinin tefsirinde Ahfeş, "elmeytetü" kelimesinin hem şeddesiz hem de "elmeyyitetü" şeklinde şeddeli okunduğunu ifade eder;⁴⁸ (لِنُحْيِي بِهِ بَلَدَةً مَّيِّتًا) (el-Furkân 25/49) ayetindeki "meyten" kelimesi ile "meyyiten" ifadesinin kastedildiğini söyler. Bu bağlamda Ahfeş, "Meyyit" kelimesinin şeddeli ve şeddesiz okunuşuna dair şu beyti istişhad eder:

لَيْسَ مَن مَاتَ فَاسْتَرَاخَ بِمَيِّتٍ * إِنَّمَا الْمَيِّتُ مَيِّتٌ الْأَحْيَاءُ

"Meyyit, ölüp de rahata kavuşan değil; gerçek meyyit yaşarken ölü olanıdır."⁴⁹

1.3.5. Dil İle İhticâc

Sarf: İ'rab ve binâ dışında kelime durumlarının kurallarını inceleyen ilim olarak tanımlanan⁵⁰ sarf ilminde mebni isimlerle câmid fiiller ve harflerin dı-

⁴² Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 2: 66; Dâni, *et-Teysir fi'l-kırâati's-seb'*. (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005), 94.

⁴³ İbn Galbûn, Ebu'l-Hasen Tahir b. Abdilmün'im, *et-Tezkira fi'l-kırâati's-semân* (Dımeşk: Dâru'l-Gavsân li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2009), 2: 350.

⁴⁴ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 1555-1556; Dimyâtî, *İthâf*, 2: 73; Ahmed b. Muhammed b. Kemal, *er-Riyâdu'n-nadira fi tevcihi'l-kırâât*. (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2016), 320.

⁴⁵ İbn Haleveyh, *Muhtasar*, 53.

⁴⁶ Ahfeş, *Meâni'l-Kur'ân*. 1: 52.

⁴⁷ Ömer Başkan, *Anlamı Etkileyen Kıraat Farklılıklarının Tevcihi* (İstanbul: Rağbet Yayınevi, 2015) s. 140. Şiirle istişhad hakkında detaylı bilgi için Bk. Harun, Ögmüş, "Tefsirde Şiirle İstişhad Açısından Hicrî 2. Asrın Önemi", *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü* (İstanbul: 2009), 345-361.

⁴⁸ Bu kelimeyi Ebu Cafer şeddesiz olarak okumaktadır. Bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 3: 1452.

⁴⁹ Ahfeş, *Meâni'l-Kur'ân*, 1: 155.

⁵⁰ Diğer tanım ve değerlendirmeler için Bk. İbn Usfûr el-İşbilî, *el-Mümti' fi't-tasrif*, thk. Fahreddin Kabave (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1987), 1: 30-31.

şında bir kökten türeyerek çekimlenen fiillerle isimler çerçevesinde mücerred ve mezid kalıplar ve bunlara bağlı meydana gelen (ibdâl, i'lâl, hazif, idgam, imâle gibi) birtakım harf ve hareke değişiklikleri incelenir.⁵¹ Sarfa dair hususların, iştikaka dair ihtilaflar, mücerred ve ziyade bablara ilişkin ihtilaflar, kelimenin müfred, tesniye veya cemî olmasına ilişkin ihtilaflar olmak üzere üç başlık altında incelendiği görülmektedir.⁵² Sarfa dair hüccet örneklerinden bazıları şunlardır: (وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ) (el-Bakara 2/251) ayetinde ilgili kelimeyi Medine imamı ve Ya'kûb "dâl" harfinin kesresi ve "fâ" harfinden sonra bir ziyade "elif" ile (دَفَاعُ اللَّهِ) "difâullah" şeklinde okumuşlar; diğerleri ise metinde olduğu gibi "dâl" harfinin fethası ve "elif" olmadan "def'ullâh" şeklinde okumuşlardır. Her iki okuyuş da "def'" kelimesinden masdardır.⁵³

Nahiv: Arap dili gramerinin söz dizimi kuralları ile i'rab bölümünü inceleyen ilim diye tanımlanan Nahve dair ihticâc örneklerinden bazıları şunlardır: (وَيُعَذِّبُ) ve (فَيَغْفِرُ) (el-Bakara 2/284) ayetinde (وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ) fiilleri İbn Amir (ö. 118/736) ve Asım (ö. 127/745) ref üzere okurken diğer kıraat imamı her ikisini de cezmederek okumuşlardır.⁵⁴ Cezm edenlere göre ayetin bu kısmı bir öncekinin (مُجَاسِبِكُمْ) devamı niteliğindedir. Bu sayede lafız-anlam irtibatı devam etmiştir. Ref okuyanlara göre ise, bu kısmın öncekiyle lafız-anlam irtibatı kopmuş demektir. Bu duruma göre iki vecih vardır. Birincisi fiil, mahzûf bir mübtedanın haberi konumundadır; bu sayede mübtedanın haberi konumuna yükselmiş olur. İkinci vecih ise önceki kısma matuf, fiil ve failden oluşan müstakil bir cümledir.⁵⁵

2. MEKKÎ B. EBÎ TÂLİB VE EL-KEŞF 'AN VÜCÛHİ'L-KİRÂÂT ADLI ESERİ

2.1. Mekkî b. Ebî Tâlib'in Hayatı ve İlmi Kişiliği

Künyesiyle birlikte tam adı Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî'dir. 23 Şâban 355'te (14 Ağustos 966) Kayrevan'da dünyaya gelen Mekkî b. Ebî Tâlib'in doğum tarihi bazı kaynaklarda 354/965 olarak zikredilir.⁵⁶ İlk eğitimini İbn Ebî Zeyd ve Ebû'l-Hasan el-Kabisî gibi ho-

⁵¹ Sarfa dair kıraat farklılıkları için Bk. Ünal, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, 121-128.

⁵² Geniş bilgi için Bk. Muhammed Mustafa Ulve, *Me'âlimu't-tevcih ve'l-ihcâc li'l-kirâati'l-kur'âniyyeti'l-mütevâtira* (Tantâ: Dâru's-Sahabe li't-Türâs, 2016), 2: 786.

⁵³ Detaylı bilgi için Bk. İbn Zencele, Abdurrahman b. Muhammed b. Ebu Zür'a. *Hucetu'l-kirâat* (Dimeşk: Müessesetü'r-Risâle, 2014), 140-141.

⁵⁴ Dimyâti, *İthâf*, 1: 461.

⁵⁵ İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib, *el-Muharraru'l-vecîz*, thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001), 1: 390. Diğer ihticâc örnekleri için Bk. İbn Ebi Meryem, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Nasr b. Alî b. Muhammed eş-Şirâzî el-Fesevî, *Kitâbu'l-mûdah fi vücûhi'l-kirâati ve 'ilelihâ*. thk. Ömer Hamdan Kebîsî (Cidde: Cemaat-i Hayriyye, 1993), 1: 27-30.

⁵⁶ İbn Hallikân, Dâni'nin 554 senesini naklettiğini ifade etmiştir. Bk. İbn Hallikân, Ebu Abdillâh Hüseyin b. Ahmed. *Vefeyâtu'l-A'yân ve enbâü ebnâi'z-zemân (mimma sebete bi'n-nakl evi's-sema ev esbetehü'l-a'yân)* thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadr, 1978), 5: 274.

calardan alan Mekkî, on üç yaşında Kahire'ye giderek eğitimine devam etmiştir. Altı yıl süren bu tahsil döneminin ardından Kayrevan'a dönmüştür.⁵⁷

378/988 yılının başlarında Mısır'da İbn Galbûn'dan (ö. 389/999) yeneden kıraat okumaya başlamış, ne var ki tamamlayamadan Kayrevan'a dönmek zorunda kalmıştır. Ardından 382/992 yılında tekrar Mısır'a giderek kıraat tahsilini tamamlamıştır. Mısır'da bulunduğu zaman diliminde bir taraftan Verş'in rivayetine göre kıraatini okurken diğer taraftan tefsir ve nahiv âlimi el-Üdfüvî'nin derslerine devam etmiştir.⁵⁸

Bundan sonra 391/1001 senesinde Kudüs'e geçen ve burada bir müddet kaldıktan sonra Mısır'a giden Mekkî b. Ebî Tâlib buradan Kayrevan'a dönmüş; 393/1003 yılında da hayatının kalan kısmını devam ettireceği Endülüs'e geçmiştir. Önce Kurtuba'da kıraat dersleri vermeye başlamış; ardından Emîr Mehdî-Billâh el-Ümevî tarafından Kurtuba Camii'nde kıraat dersleri vermekle görevlendirilmiş sonrasında ise kendisine imam ve hatiplik vazifesi verilinceye kadar bu derslerine devam etmiştir.⁵⁹ Güzel ahlâkı ve mütevazı kişiliğiyle tanınan Mekkî b. Ebî Tâlib seksen iki yılı geride bırakarak 437/1045 yılında vefat etmiştir.⁶⁰

İçlerinde *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye*,⁶¹ *Tefsîrû'l-müşkil min garîbi'l-Kur'ân*,⁶² *Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân*,⁶³ *er-Riâye*,⁶⁴ *et-Tebşıra*,⁶⁵ *el-İbâne 'an Me'âni'l-kırâât*,⁶⁶ *el-Keşf'an vücûhi'l-kırâ'âti's-seb' ve 'ilelihâ ve hücecihâ*⁶⁷ gibi

⁵⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003), 19: 569; İbn Tagriberdi, Ebü'l-Mehasin Cemaleddin Yusuf. *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire*. (Mısır: Dâru'l-Kütüb, ts.), 5: 41.

⁵⁸ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr ale't-tabakât ve'l-a'sâr*, thk. Tayyar Altıkulaç (İstanbul: TDV Yayınları (İSAM), 1995/1416) 1: 220.

⁵⁹ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2: 270.

⁶⁰ İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, 5: 175.

⁶¹ Rivayet tefsiri niteliğinde olan eserin çeşitli yerlerde yazma nüshaları olduğu ifade edilmiştir.

⁶² Altıkulaç'ın ifadesine göre Mekke'de kaleme alınan eser, Hüseyin el-Bevvâb (Riyad/1985) ve Muhyiddin Ramazan (Amman/1985) tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır. Bk. Tayyar Altıkulaç, "Mekkî b. Ebü Tâlib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 575.

⁶³ Dile ve nahiv ilmine dair önemli bilgiler ihtiva eden eser, İbn Atıyye (ö. 541/1147), Ebü'l-Berekat Kemâleddin Enbârî (ö. 577/1181), Ukberî (ö. 616/1219), İzzeddin b. Abdisselâm, İbn Usfür el-İşbîlî (ö. 669/1270), Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 461/1068) Ebü Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1345) gibi önemli ulemaya da kaynak teşkil etmiştir.

⁶⁴ Tecvid konusunda ilk çalışmalardan kabul edilen eser Ahmed Hasan Ferhât'in tahkikiyle yayımlanmıştır. (Dımeşk, 1393/1973; Amman 1404/1984)

⁶⁵ İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr* adlı eserinin kaynakları arasında yer alan *et-Tebşıra*, yedi kıraat imamı ve râvîleri üzerine kaleme alınan ilk dönem eserlerindedir. Bk. İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsüddin Muhammed. *en-Neşr*, 1: 230. Müellifin Hocası İbn Galbun'un sistematüğünü yansıttığı eser, Muhammed Gavs Nedvî tarafından tahkik edilmiştir. (Bombay, 1402/1982)

⁶⁶ Eserde kıraat ilmine dair, yedi kıraat ile yedi harf arasındaki ilişki, kıraat ile Mushaf'ın hattı arasındaki irtibat, kıraat ihtilaflarının sebebi ve faydası, şaz kıraatin hükmü, Kur'ân'ın cem'i gibi konular ele alınmıştır. Soru-cevap metodu üzerine inşa edilen eser, Abdulfettah İsmail Şelebî tarafından tahkik edilmiştir.

⁶⁷ Özellikle kıraat farklılıklarının illet ve hüccetlerinin ele alındığı eser, bu makalenin ikinci bölümünde detaylı şekilde tahlil edilecektir.

eserlerin de bulunduğu seksen küsur eseri miras bırakan ve itikadda selefin yolunu tercih eden Mekkî b. Ebî Talib, vakur kişiliğiyle halkın yanı sıra devlet adamlarının da saygısını kazanmış değerli bir şahsiyettir.

2.2. *El-Keşf 'an Vücûhî'l-Kirâât Adlı Eserin Tahlili*

Kıraate dair eserlere bakıldığında konuların usûl ve ferş olmak üzere iki çatı altında incelendiği görülmektedir. Ferş / ferşu'l-hurûf, hükmü belli meselelerde geçerli olan ve tek tarz üzere olmayan vecihleri belirten bir kavram⁶⁸ şeklinde tanımlanmıştır. Usûl ise başkasının kendisi üzerine bina edildiği şey olarak ve her bir râvînin düzenli olarak uyguladığı genel geçer kurallar manzumesi şeklinde veya diğer bir deyişle “Cüz'i hükümlerin kendilerine nispet edildiği külli kaideler” şeklinde tarif edilmiştir.⁶⁹ Bu kısımda hüccetin kıraate dair eserlerdeki yerini tespit maksadıyla, makale sınırlarını aşması endişesiyle istiâze-besmele, idgam konusu, medler, hemzeler vb. usûle dair konular üzerinde durulacaktır.⁷⁰

2.2.1. İstiâze Konusu

Eserin özellikle usûl kısmında soru cevaplı bir metot takip eden müellif,⁷¹ istiâze ile alakalı temel meseleleri birtakım soru ve bunlara verdiği cevaplar ile tahlil etmiştir.

“Kelamın başında niçin istiâze getirilmiştir?” Sorusu: Zira istiâze Allah'a dua ve yakarış; şeytandan O'na sığınma ve “Kur'ân okuduğun zaman o kovulmuş şeytandan Allah'a sığın!” (en-Nahl 16/98) ayetinde ifade edildiği üzere emre icabet ve Hz. Peygamber'in me'mûr olduğu şeye (istiâze) imtisal diğer bir deyişle ne emredilmişse ona ittiba şeklinde ifade edilmiştir.

İstiâze'nin manası ve eûzü ifadesinin aslına ilişkin “De ki: Rabbim! Şeytanın kışkırtmalarından sana sığınırım”(Müminûn 23/97) ayetinde ifade edildiği üzere istiâze, şeytanın kışkırtmalarından kaçarak Allah'a sığınmak O'na yönelmektir. Diğer yandan istiâzede geçen “şeytan” ifadesi cins isimdir. Yani “şeyâtîn” cemi' anlamı kastedilmiştir. İstiâzenin sigasına ilişkin bu konuda genelin tercih ettiği, Nahl Sûresinde geçtiği üzere (أعوذ بالله من الشيطان الرجيم) ifadesidir. Müellif burada bu ayetle kulların kıraatin başlangıcında bu kâlipta böyle bir ifadeyi söylemeye teşvik edildiğini belirtmektedir.⁷²

⁶⁸ Yavuz, Fırat, *Tecvid ve Kıraat İlmî Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Haciveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yay. 2018), 192. Diğer tanımlar için Bk. Cermî, İbrahim Muhammed. *Mu'cemu ulûmi'l-Kur'ân*, 204.

⁶⁹ Cermî, *Mu'cemu ulûmi'l-Kur'ân*, 47. Tanım ve örnekler için bk. Murat Akkuş, “İbn Aşur'un Tefsirinde Fonetik Yönden Kıraatlerdeki Farklılıklar”, *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi* 3 (2018): 4-15.

⁷⁰ Mekkî b. Ebî Tâlib'in çalışmada kullandığımız bu eseri, Abdulfettah İsmail Çelebi tarafından tahkik edilmiş (Kahire/2007) 2 cilt olarak basılmış eserdir. Müellif eserde, söz konusu usûl konularını istiâze bahsiyle başlatmış, lâm harfinin tağlîz ve tefhimine dair bahisle bitirmiştir. Bk. Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 275.

⁷¹ Müellifin *el-İbane* adlı eserinde de benzer bir metot göze çapmaktadır. Bk. Mekki b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 57, 62, 71, 80, 90 vd.

⁷² Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 103.

İstiâze ile ilgili ayette Kur’ân tilavetinde yapılması kesin bir emir sigası ile gelmiştir. Bu durumda “Her Kur’ân okuyana istiâze farz hükmünde midir?” şeklindeki soruya ilişkin Kur’ân’da geçen emir sigalarının farklı manalar taşıdığı ifade edilmiş örnek olarak da şu ayetler verilmiştir: (وَإِذَا خَلْتُمُ) (el-Maide 5/2) ayetteki emir ifadesi ibaha manasında; (فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ) (el-Cum’a 62/9) ayetteki emir sigasının ise irşad anlamında kullanıldığına dikkat çekilmiştir.⁷³

İstiâzede geçen “Şeytân” ifadesi nereden türemiştir, “Racîm” kelimesinin manası nedir? gibi sorular şu şekilde tahlil edilmiştir:

1. görüş: “Şeytan” ifadesi “uzakta olmak” anlamına (ش=ط=ن) kökünden türemiştir. Bu bağlamda uzak ev için (دَار شَطُونٌ) ve derin kuyu için (بئر شطون) ifadeleri kullanılmaktadır. Bu durumda vezni (فيعال) olmaktadır. Allah’ın rahmetinden mahrum olduğu, uzakta kaldığı için de bu şekilde söylenmiştir.

2. görüş: “helak oldu” anlamında (شَاط=يَشِيْط) fiilinden türemiştir. Masiyetinden ve Allah’ın öfkesini kazandığından dolayı bu şekilde ifade edilmiştir. Bu durumda ise vezni (فعلان) olmaktadır.

“Racîm” kelimesinin anlamına dair ise üç farklı görüş olduğu görülmektedir:

1. Kulak hırsızlığı yapmaya kalkıştığında yıldızlarla taşlanması manasına (مرجوم) diye ifade edilmiş (وَجَعَلْنَاهَا رُجُومًا لِلشَّيَاطِينِ) (el-Mülk 67/5) ayetinde olduğu gibi.

2. Masiyetinden işlediği günahın ötürü kötülenmesi manasına (المرجوم) denilmiş nitekim şu ayette de (لَئِنْ لَّمْ تَنْتَهَ لِأَجْمَتِكَ) (Meryem 19/46) bu bağlamda gelmiştir.

3. Allah’ın rahmetinden uzaklaştırılmış, kovulmuş anlamında (الملعون) kullanılmıştır. Ayette geçtiği üzere (لَعْنَةُ اللَّهِ) Allahü Teâlâ onu rahmetinden uzaklaştırmış civarından kovmuştur.⁷⁴

Müellif *et-Tebşıra* adlı eserine atfen Hamza’dan (ö. 156/772) rivayetle Halef’in (ö. 229/844) istiâzeyi gizleyerek okumasının illetine ilişkin olarak, şüphe veya zan sahibi bir kimse tarafından istiâzenin Kur’ân’dan olduğu zanedilmesin diye bir de istiâzenin olmazsa olmaz farz gibi telakki edilmemesi için bu şekilde uygulandığı ifade edilmiştir.⁷⁵

2.2.2. Besmele Konusu

Besmele kavramı, hamdele,⁷⁶ havkale,⁷⁷ hellele⁷⁸ gibi ca’lî masdar olup

⁷³ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Kesf*, 1: 104.

⁷⁴ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Kesf*, 1: 104.

⁷⁵ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Kesf*, 1: 104 ayrıca bk. İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 454.

⁷⁶ (الحمد لله) anlamındadır.

⁷⁷ (لا حول ولا قوة إلا بالله) anlamındadır.

⁷⁸ (لا إله إلا الله) anlamındadır.

(بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ) tabirinin veciz bir şekilde söylenilmesinden ibarettir.⁷⁹

“Sûre başında besmeleyi getirmenin illeti/hücceti nedir?” Meselesinde gerekçe olarak sözün başında Allah-ü Teâlâ'nın esmâ ve sıfatlarını teberruken dile getirme gayretinin olduğu ifade edilmektedir. Aynı zamanda besmenin sûre başında olmasının da önemli rolü vardır. Her ne kadar fatiha dışındaki sûrelerin evvelindeki besmelelerin ayet olup olmadığı hususunda birliktelik olmasa da Tevbe Sûresi hariç diğer sûrelerin başında besmele çekmek sünnettir. Hamza dışında bütün kıraat imamları bu şekilde icra etmişlerdir.⁸⁰

“Tesmiye ve Besmele” kavramlarının manasına ilişkin olarak tesmiye için (سميت) fiilinden masdar olduğu, besmele ile “Allah'ın en güzel isimlerle tesmiye ettim/andım” anlamında olduğu, bismelenin ise (بِسْمِ) ve (اللَّهُ) şeklinde iki isimden müteşekkil olduğu ifade edilmiştir.

İki sûre arasında fasl yapmak suretiyle besmele ile okuyanların⁸¹ illeti bunların mushafın hattına ittiba ettikleri bu sayede de teberruken Allah'ın isimleri ile sûreye başladıklarından dolayıdır.

İki sûre arasında besmeleyi ıskat edenlerin illeti olarak bunlara göre besmele her sûreden bir ayet olmamakta bu sebeple bir sûreyi diğerine vaslederken –her sûrenin evvelinde bir ayet olduğu zannedilmesin diye- besmele ıskat edilmektedir. Bu şekilde düşünenlere göre Kur'ân tek bir sûre gibidir. Nasıl ki sûre içinde bir kısmı diğer bir kısmıyla besmele ile fasl edilmiyorsa iki sûrenin de besmele ile fasl edilmesi doğru değildir. Bismelenin Mushafta yer almasının illeti olarak da bir sûrenin bittiği diğerinin başladığını belirtmek içindir.⁸²

İki sûre arasında sekt uygulayanların⁸³ illeti ise, birinci sûrenin bittiğini ardından ikinci sûrenin başladığını göstermek içindir. Aynı şekilde bu şekilde okuyanlar da yukarıda olduğu gibi besmeleyi okumazlar.

Besmeleyi fasl etmeyen yani vasl bilâ besmele yapanlar, başında (وَيْلٌ) bulunan Mutaffifin ile Hümeze ve başında (لَا) bulunan Kıyame ve Beled sûrelerinin öncesinden kendilerine geçişte besmele ile vasletmeyi tercih etmişlerdir. Bunun illeti olarak şayet besmele olmadan vasledilirse örneğin Müddessir sûresinden Kıyame sûresine geçişte (وَأَهْلِ الْمَغْفِرَةِ... لَا أَقْسَمُ) olacağından bunun da anlam bakımından kabih olması söz konusudur. Netice olarak

⁷⁹ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 107; Nüveyrî, Muhammed b. Kasım. *Şerhu tayyibeti'n-neşr fi'l-kirâati'l-aşr* (Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 1: 289; Ma'sarâvî, *el-fütühât fi'l-kirâati'l-aşr şerhan ve tevcihan* (Kahire: Dâru'l-İmam Şatibiyye, 2017), 1: 45.

⁸⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 565.

⁸¹ Bunlar (ن ا د ن ا) şeklinde remzedilen Nafi', İbn Kesir, Asım ve Kisâf'dir.

⁸² Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 108. Bu arada besmeleyi ıskat eden kıraat imamlarından Hamza ve fukahadan bir gruptur.

⁸³ Bunlar Verş, Ebu Amr ve İbn Amir'dir.

Kur'ân'a tazim için ve Kur'ân'ı yüceltme adına sûreden sûreye geçişin besmele ile olması gerektiği ifade edilmiştir. Yine benzer bir durum İnfitar sûresinden Mutaffifin sûresine geçerken de söz konusudur: (والأمرؤمئذ بالله... وبيان)⁸⁴ olduğu gibi.

Tevbe sûresinin başında bismelenin yer almamasına ilişkin illet şöyledir: Mushafta (Tevbenin başında) besmele yer almadığı için kıraat edilirken de hafzedilir, okunmaz sadece istiâze getirilir. Burada müellif konuyla alakalı bazı rivayetlere yer vermektedir: Hz. Osman'dan gelen rivayette Enfal ile Berâe arasında besmele adına bir şey olmadığını bu sebeple de istinsah ederken Tevbe sûresinin başına besmeleyi yazmadığını söylemiştir. Yine Hz. Osman'dan gelen bir diğer rivayette, Hz. Peygamber'in Tevbe sûresine ilişkin herhangi bir beyanda bulunmadığı, Enfal ile Tevbe sûresinin işledikleri konularının da benzer olduğu ifade edilmiştir. Bu yüzden de iki sûre arasında besmele yazılmamıştır.⁸⁵

2.2.3. Fatiha Sûresi

Müellif "Sûratü'l-Hamd"⁸⁶ diye isimlendirdiği Fatiha sûresini incelerken yine soru cevap metodunu kullanmıştır. Burada ilk olarak sûrenin ayet sayısına ilişkin ihtilafa değinmiştir. Hüccete medar olan örnekler şunlardır:

(مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ) ayetinde "Mâlik" ifadesini Asım ve Kisâ'î "elif" ziyadesiyle okurken, diğerleri "Meliki" şeklinde "elif" olmadan okumaktadır. Bu ayette "Mâliki" şeklinde okuyanların hücceti olarak (قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكُ الْمُلْكِ) (Âli İmrân 3/26) ayetinde geçen "Mâlik" ifadesi delil gösterilmiştir.⁸⁷

"Melik" şeklinde "elif" olmadan okuyanların hücceti için de (الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ) (Haşr 59/23) ve (فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ) (Taha 20/114) ayetleri delil gösterilmiştir. Ebu Amr'dan gelen rivayette şöyle demiştir: "Melik ifadesi Mâlik'in içerdiği manayı içerirken, Mâlik ifadesi Melik'in anlamını ihtiva etmemektedir. Manasının da "O günde olan her bir şey için tek söz sahibi, tek otorite" anlamında daha genel ve kuşatıcı olduğu ifade edilmiştir.⁸⁸

(الصراط/صراط) kelimesindeki "sâd" harfini İbn Kesir'in ravisi Kunbûl (السرطا/سرطا) şeklinde "sîn" harfi ile okumaktadır.⁸⁹ Müellif, "sîn" ile okumanın gerekçesi olarak aslının bu şekilde olduğunu; kendisinden sonra gelen ط harfinden dolayı da "sâd" harfine ibdâl edildiğini ifade etmiştir.⁹⁰

⁸⁴ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Kesf*, 1: 109.

⁸⁵ Diğer rivayetler için bk. Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Kesf*, 1: 110.

⁸⁶ Kaynak kitaplarda Fatiha Sûresi'nin "Usûl" konuları içinde (سورة أم القرآن) ismiyle yer aldığı görülmektedir. Bk. Abdulfettah Abdulgani el-Kâdî, *el-Vâfi fi şerhi's-sâtibiyye* (Kahire: Dâru's-Selâm, 2012), 41; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâti'l-aşr*, thk. Halid Hasen Ebu'l-Cûd (Cezair: Dâru İbn Hazm, 2016), 1: 141.

⁸⁷ İbn Mücahid, *Kitâbu's-Seb'a*, 104.

⁸⁸ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Kesf*, 1: 115.

⁸⁹ On kıraat bağlamında Ya'kûb'un râvîsi Ruveys de dâhil olmaktadır. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 586.

⁹⁰ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Kesf*, 1: 122.

Ardından Mekki b. Ebi Tâlib önemli bir konuya temas etmiştir: Bu kelimenin aslının “sîn” ile olduğunu ispat için “Şayet aslanan “sâd” harfi olsaydı kendisinden daha zayıf bir harf olan “sîn”e çevrilmezdi; zira Arapçada güçlü olanın zayıf olana döndürülmesi diye bir şey yoktur, ancak ibdâl söz konusu olduğunda daima zayıf olan harf güçlü olana çevrilir.” demiştir.⁹¹

“Sırat” kelimesini “sâd” harfi ile okuyanların hücceti Mushafın hattına tabi olmak şeklinde değerlendirilmiştir. Buna göre “sîn” harfi *hems*⁹² ve *müstefil*⁹³ sıfatına haiz olması kendisinden sonra *ıbak*,⁹⁴ *isti'lâ* ve *cehr*⁹⁵ sıfatına haiz bir harf gelmiştir; *müstefil* ve *mehmûs* bir harften sonra *ıbak* ve *cehr* özelliği olan bir harfin telaffuzunda zorluk ve tekellûf söz konusudur. Dolayısıyla “sîn” harfi dilin üst damağa yükselmesi ve onunla bir tabaka halinde olması anlamına *ıbak* sıfatında birleşen ص harfine ibdâl edilmiştir. Bu şekilde olmasında dil için bir hafiflik / kolaylık vardır.⁹⁶

Fatiha Sûresindeki bir diğer husus, ص harfinin işmâm ile okunması hususudur. ص harfi ile ز arası bir okuyuş olan işmâmı Hamza'nın ravisi Halef uygulamaktadır.⁹⁷ Burada hüccet şu şekildedir: *cehr* sıfatına sahip ط harfinin bu durumuna uyum sağlamayan (sâd harfi *hems* sıfatına haiz iken tâ harfi bu sıfatın zıddı olan *cehr* özelliğini taşır) ص harfini her gördüğü yerde ; harfi ile işmâm yapmaktadır. Dolayısıyla ط harfinden önce hem *ıbak* hem de *cehr* özelliği taşıyan benzer bir harf⁹⁸ okunmuş olacaktır. Müellif dile atıfta bulunarak şu şekilde bir dil kaidesine işaret etmiştir: “Arap, “sîn” harfini kendisinden sonra (ط ق غ خ) gibi harfler⁹⁹ geldiği zaman ص harfine çevirmektedir. Zira “sîn” harfi hem *müstefil* hem de *hems* sıfatına sahipken kendisinden sonra gelen harf ط tam aksine *ıbak* ve *cehr* özelliği taşımaktadır. Dildeki bu uygulama bir taraftan aynı doğrultuda birbiriyle uyum arzederken diğer taraftan dili kullananlara da bir kolaylık sağlamıştır.”¹⁰⁰

(لديهم) (اليهم) (عليهم) gibi kelimelerdeki ه'nin damme veya kesra okunmasında ihtilaf söz konusudur.¹⁰¹ Damme okunuşuna dair hüccet şöyledir: Bu

⁹¹ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 123.

⁹² Lügatte hems, sesi gizli çıkarmak anlamına gelir. Harfin mahrece olan itimadının zayıflığını ifade eden bir sıfattır. Bu yüzden harfi telaffuz ederken beraberinde nefes akışı olur. Nihat, Temel, *Kıraat ve Tecvid İstilahları*, 2. baskı (İstanbul: İFAV Yayıncılık, 2018), 75.

⁹³ Lügatte “aşağı olmak, alçalmak” anlamına gelen istifâle, istilahta harfleri telaffuz ederken dilin yukarı doğru yükselmeksizin aşağıda kalmasıdır. Bk. Recep Koyuncu, *Kıraat ilmi*, 166.

⁹⁴ Lügatte yapışmak manasına gelen *ıbak*, istilahta harf telaffuz edilirken dil kökünün ve ortasının üst damağa yükselmesidir. (ص ض ط ظ) olmak üzere dört harftir. Bk. Cermî, *Mu'cemu ulûmi'l-Kur'ân*, 48.

⁹⁵ Lügatte “açığa çıkarmak, sesi yükseltmek” gibi anlamlara gelen *cehr*, istilahta nefesin akmaksızın hapsolmesine denir. Nihat, Temel, *Kıraat ve Tecvid İstilahları*, 53.

⁹⁶ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 123.

⁹⁷ İbn Mücahid, *Kitâbu's-seb'a*, 106.

⁹⁸ *ıbak* özelliği ص harfinden dolayı *cehr* özelliği ise ; harfinden dolayıdır.

⁹⁹ Bu harflerin ortak özelliği *isti'lâ* yani kalın harf olmalarıdır.

¹⁰⁰ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 123.

¹⁰¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 588.

kelimelerdeki ه ve م harflerinin aslı dammedir. Bu yüzden “mîm” harfi “vâv” ile vasledilmiştir; ancak “mîm” harfi istihfaf için sakın bırakılmış, “vâv” harfi de hazfedilmiştir. Bu durum mana açısından bir problem teşkil etmemektedir. ه zamirinin başına (على) (إلى) (لدى) gibi kelimeler geldiğinde ه harfi söz konusu kelimeler gelmeden önceki aslî harekesi olan damme üzere kalır. Zira م zamirinin başına gelen kelimeler arızîdir. Yine (لديهم) (إليهم) (عليهم) kelimele- rindeki “yâ” harfleri arızîdir; zira onların aslı “elif”tir.¹⁰² Zamire muttasıl ol- ması halinde “elif”, “yâ” harfine ibdâl edilmiştir. “Yâ” harfi ise lazîmî olmayıp arızîdir. Buna bağlı olarak ه harfi aslî harekesi olan damme üzere bırakılmış- tır. Buna bağlı olarak ه harfi aslî harekesi olan damme üzere bırakılmış- tır. (مِنْ دُونِهِمْ اَمْرَاتَيْنِ) (Kasas 28/23) gibi kelimelerde kıraat ihtilafı olarak “hâ” ve “mîm” harfinin her ikisinin de damme veya her ikisinin de kesre okunduğunu görmekteyiz.¹⁰³ Hamza ve Kisâî'nin bu kelime- lerde yer alan ه ve م harfini damme okumasına ilişkin hücceti Mekki şöyle ifade etmektedir:

“Kendisinden sonra sakın harf gelen “mîm”e, hareke alması hususunda asıl harekesi olan damme tevdi edilmiştir. Zira ihtiyaç durumunda -aslında olma- yan- bir başka hareke yerine kendi asıl harekesini alması daha evladır. “Mîm” harfinin harekesi kesinleşince “hâ” harfi “mîm”in aldığı harekeye itti- baen asıl harekesine yani dammeye çevrilmiştir. Zira sonrasında asıl hare- kesinin kendisine tevdi edildiği “mîm” vardır.”

Bu durumun vasl halinde olduğunu anlamaktayız. Çünkü devamında müellif, bu kelimelerde vakf yapılması durumunda sonrasındaki sakın harf- ten kurtulma durumu olduğundan “hâ” harfinin harekesinin makabline uy- gun olarak kesreye çevrildiğini söylemiştir.¹⁰⁴

(لديهم) (إليهم) (عليهم) gibi cemi zamirinin olduğu kelimelerde “hâ”yı kesre, sonrasında sakın bir harf bulunmamak kaydıyla- “mîm” harfini de kendisin- den sonra harfi med “vâv” ilavesiyle sıla ederek okuyanların hücceti şu şe- kilde ifade edilmiştir: Cemi mîm’i öncesinde ister “hâ” harfi isterse başka bir harf olsun “vâv” ile sıla edilerek okunur.¹⁰⁵ Bu durumda “mîm”e asıl harekesi olan damme verilir ve “vâv” harfi ile med edilir. Nitekim müfred gaib zamir, tesniye veya cemiye geçerken “hâ” harfinden sonra iki ilave harfe daha ihti- yaç duyar. (عليها=عليهما=عليهم) örneğinde olduğu gibi nasıl tesniye kelime- de “mîm” ve “elif” ziyade edilmiş ise cemi kelime- de de ziyade söz konusudur. Bu durumda “hâ” harfi, “yâ” harfinden veya öncesindeki kesreden ötürü kesre üzere bırakılmıştır. İbn Kesir bu şekilde okurken Kâlûn hem tahkik hem de sıla ile okumuştur. Sıla yapmayanlarda ise istihfaf için “mîm”den sonraki

¹⁰² Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Kesf*, 1: 123.

¹⁰³ Her iki harfi de damme okuyanlar Hamza (ö. 156/773) ve Kisâî (ö. 189/805) iken aşere tarihinde Halef de dâhil olmuştur; her iki harfin kesre okunması ise Ebu Amr’a aittir aşere tarihinde ise Ya’kûb dâhil olmuştur. Bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 591.

¹⁰⁴ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Kesf*, 1: 124-125.

¹⁰⁵ Sıla uygulamasını Kâlûn (ö. 120/737) hulûf ile İbn Kesir (ö. 120/737) ve Ebu Ca’fer (ö. 130/747) ise hulûfsüz yapmaktadır.

“vâv” hazfedilmiştir.¹⁰⁶

2.2.4. Medler

Sözlükte “çekmek, uzatmak, genişletmek, sündürmek”¹⁰⁷ gibi anlamlara gelen med, ısıtılahta med harfleri diye de bilinen (و ي ا) harflerinden biriyle sesi uzatmayı ifade eden bir kavramdır.¹⁰⁸ Burada dikkat çeken bir husus, İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr* ve yine *Neşr*'in kaynaklarından olan *et-Tezkira*,¹⁰⁹ *Mustalahü'l-işârât*¹¹⁰ gibi klasik eserlerin metodolojisinde med bahsine geçmeden önce “idgam-ı kebir” ve “bâb-ı hâ-i kinâye” konuları ele alınırken Mekki b. Ebî Tâlib'in med bahsini öne aldığı görülmektedir.

Medler bahsinde “med nerede ve niçin” sorusu üzerine hüccet çabası dikkat çekmektedir. Bu bağlamda meddin yalnızca harfi med veya harfi lîn sebebiyle meydana geldiği belirtilmiştir. Ayrıca harfi medlerin hemze veya sükûn ile bir araya gelmesi neticesinde (جَاءَ، قَامَ، دَابَّ) olduğu gibi şeddeli ya da şeddesiz olabileceği; yine harfi lîn sonrasında hemze geldiğinde (شَيْءٌ، السَّوْءُ) şeklinde olabileceği söylenmiştir.¹¹¹ Sonrasında özellikle hemzenin med bahsindeki yeri ile ilgili önemli tahliller yapılmıştır. Buna göre, harfi medlerin yanında özellikle hemzenin güç ifade eden şiddet sıfatına sahip olması ve mahrecinin uzak olması vurgulanmıştır.

Yine med bahsinde Verş'in meddi bedeli¹¹² ve hüccetinden bahsedilmiştir. (مَتَكَبَّرَ، يَسْتَهْزِئُونَ) (أَدَمَ، أَمَرَ) gibi kelimelerde olduğu üzere meddi bedel olan kelimelerde her birinde harfi med veya harfi lîn bulunmakta bunların öncesinde de Hemze yer almaktadır.

Meddi bedelin hücceti: Hemze, harfi med ya da harfi lîn ile bir araya geldiği zaman gizli kalması ve bu gizliliğin ziyadeleşmemesi adına med yapmak suretiyle hemzenin beyan edilmesidir. Meddi bedeli tercih etmeyenlerin hücceti, hemze söz konusu harflerden sonra geldiğinde harfi med ve harfi lîn ile birlikte gizli kalmasından emin olmuşlardır. “Temekkün med” diye de ifade edilen hususun Verş'in dışındaki kurrâ tarafından icma' ile terk edildiği belirtilmiştir.¹¹³

¹⁰⁶ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 126.

¹⁰⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, nşr. Emin Muhammed Abdülvehhab, Muhammed es-Sadık el-Ubeydi. (Beyrut: Darü'l-lhyai't-Türasi'l-Arabi, 1997/1417), 13: 15.

¹⁰⁸ Geniş bilgi için bk. Fırat, *Tecvid ve Kıraat İlmi*, 190.

¹⁰⁹ İbn Galbûn, *et-Tezkira fi'l-Kirââtî's-Semân*, thk. Eymen Ruşdi Suveyyid (Dimeşk: Dâru'l-Ğavsân, 2009): 72.

¹¹⁰ İbnu'l-Kâsıh, Ebü'l-Bekâ Nüreddin Ali b. Osman b. Muhammed el-Uzrî. *Mustalahü'l-işârât fi'l-kirââtî'z-zevâidi'l-merviyeyti anî's-sikât*, thk. Atıyye b. Ahmed b. Muhammed Vehbi (Amman: Darü'l-Fikr, 2006), 93.

¹¹¹ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 130.

¹¹² Meddi bedel, bir kelimedeki hemzenin med harfinden önce gelmesi ile oluşan med olarak tanımlanmıştır. Yani Hemze, öncesindeki hareketin çeşidine bağlı olarak med harfine çevrilmiştir. Bk. Fırat, *Tecvid ve Kıraat İlmi*, 191.

¹¹³ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 131.

2.2.5. Hemzeler Bahsi

Bu bahiste söz konusu hemzelerin bir araya gelmesi derken birinci hemze istifham hemzesi olup harekesi de sürekli fetha olurken, ikincisi ise fiil veya ilgili kelimenin ilk harfi olup harekesi de –önceki hemzenin aksine-değişkendir. Bu bağlamda ikinci hemzenin tahkik veya tahkikin mukabili tahfif ile okunması söz konusudur.¹¹⁴

Bu konu temelde iki ana başlık altında incelenmiştir: Birincisi, ikinci hemzenin tahfifinde ihtilaf olmayan bu da (أَمِنَ، أَدَمَ، أَوْتِي) örneklerde olduğu gibi ikincisinin sakin olduğu yerlerdir. Buna benzeyen bütün kelimelerde ikincisi ibdâl edilmek suretiyle tahfif edilmiştir. Arap'ın dilinde nerede nasıl gelirse gelsin ikinci hemzenin tahkik edilerek okunması reddedilmiştir. Bunun illeti şu şekilde izah edilmiştir:

İkinci hemze birinci hemzeden ayrılmadığı sürece ve bütün formlarında da kelimeyi terk etmediği müddetçe ağır olmaktadır. Kalamda birçok forma girerek sıkça kullanılması sebebiyle tahfif için hemzenin tahkik edilmesini terk etmişlerdir. Üstelik kelimedede tekrarlanan bu harf gittikçe ağırlaşmaktadır. Bu yüzden bu nevi kelimelerde daha önce de ifade edildiği üzere hemzenin tahkik ile okunmasından vazgeçilmiştir. Dilin ve bütün kurranın da üzerinde icma ettiği durum bu şekildedir.¹¹⁵

İkincisi, iki hemzeden ikincisinin tahkik veya tahfifinde Arap'ın ve kurranın ihtilaf ettiği yerlerdir. Bunlar da bir arada bulunan hemzelerden birincisinin bir kelimedede ikincisinin de ayrı bir kelimedede olmasıdır. (جَاءَ أَحَدَهُمْ) (يَشَاءُ إِلَى) (هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ) olduğu gibi.

Bu tarz olanlar da iki kısımdır: birincisi iki ayrı kelimedede bulunan hemzeler ki, birincide durmak suretiyle ikinciden ayrılması caizdir; vasl halinde ictima durumu arızî olma durumundan dolayı her ikisinin de tahkik ile okunması iyidir. Zira vakf halinde hemzelerin içtimai söz konusu değildir; şöyle ki birincide durup da ikinciden ibtida edildiğinde vasl halindeki hüküm vakf halinde de geçerlidir. İkinci çeşidi ise tek kelimedede bir araya gelen iki hemzedir. Burada takdir birinci hemzenin aslında munfasıl olması durumu ki, Arap'ın kelimelerinde hazf edilmektedir. Nitekim öncesinde kelimedede yer almamışken ikinci hemzenin yanına gelmek suretiyle iki kelime mesabesinde olmuştur. Nitekim (أَنْذِرْ، أَفْرِ) gibi kelimelerde daha öncesinde yokken hemzenin yanına gelmek suretiyle (أَنْذِرْهُمْ، أَفْرِتُمْ) olmuştur.¹¹⁶

Bir diğer hüccet/illet meselesi: diğer harfler tekrar ettiğinde -bu harflerin idgam edilmesi hariç- bu kerih görülmezken nasıl oluyor da hemzenin tekrarlaması ağır geliyor ve de kerih kabul ediliyor?

Hemze, bizatihi mahreci uzak olmasının yanında -diğer harflerin aksine-

¹¹⁴ Dâni, *Kitâbu't-teysir*, 36; Ma'sarâvi, *el-Fütühât*, 1: 157.

¹¹⁵ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 150.

¹¹⁶ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 151.

kuvvetli ve telaffuz eden için de zor bir harftir. Bu yüzden Arap, kullanımda diğer harflerde icra etmediği uygulamaları hemzede icra eder. Buna göre tahkik, tahfif, harekesini makabline nakl, ibdâl, hazf vb. uygulamaları hemzenin ağır gelmesinden dolayı yapılmıştır. Böyle bir durum diğer harflerde söz konusu değilken hemzenin birbirine ilave edilmesi neticesinde hemze ağır gelmiştir. Bu yüzden iki ayrı kelimedede peş peşe gelen hemzelerden birincisini tahfif ederken ikinciye hazfedenler; ikinciye tahfif ederken birinciye hazfedenler olmuştur. Bazıları her iki hemzeyi de tahkik ederek okumuşlardır.¹¹⁷

Bu anlamda tek kelimedede iki hemzenin tahkik ile okunmasının hücceti Kufe ekolü (Hamza, Kisâî ve Asım) ve İbn Zekvan (عَبْدُ الرَّحْمَنِ) gibi kelimelerde daha önce yok iken sonrasında dâhil olduğu için- birinci hemzenin ikinciden ayrı olduğu düşüncesiyle hüküm, aynen iki ayrı kelimedede yer alan hemzelerin hükmü gibidir. İkinci hemzeyi tahfif edenlerin illeti ise, hemze yalnız başına ağır iken harfin tekrarında daha ağır olacaktır. Diğer yandan bu uygulama, kıraat imamlarından Nafi', İbn Kesir, Ebu Amr ve Hişam'ın uygulamasıdır.

Kurranın hemen hepsi sakin olduğu zaman istiskal sebebiyle hemzeyi tahfif ederler. Hemzenin harekeli halinde ise tahfif daha evladır; zira harekeli hemze sakin halinden daha güçlü daha ağırdır. Araplardan ve kurradan bir grup, sakin ya da harekeli olsun müfred hemzeyi (يَوْمِن، يَوْحَد) gibi tahfif eder. Hal böyle iken harfin tekrarında tahfif daha evla daha uygun olmalıdır.¹¹⁸ Harekeleri farklı iki hemzenin tahkik edilmesine ilişkin illet: Birinci hemze ikinciden ayrı olmakta, aslolan da bu şekildedir. Birincide vakf yapıp ikinciden tahkik ederek ibtida yapmak çoğunluğun görüşüdür. Vasl hükmü neyse vakf durumuna irca edilmiş, uyarlanmıştır. Zira her iki hemze de iki ayrı kelimedede olduklarından birbirinden ayrı değerlendirmek uygun olmalıdır.¹¹⁹

2.2.6. Müfred Hemzenin İbdali

Müfred hemzeden kasıt, üç harfli bir kelimedede birinci, ikinci veya üçüncü harf olarak sakin ya da harekeli bir hemzeden¹²⁰ sonra ister harekeli ister sâkin bir başka hemzenin bulunmamasıdır. Müfred hemzenin tahfifine medar dört farklı uygulama vardır: 1. Teshil (beyne beyne) 2. Hemzenin harekesini makabline nakil 3. İbdâl 4. Hazif/İşkât.¹²¹

Müfred hemzenin ibdâli konusunda hemze her nerede gelirse gelsin tahkik okuyanların hücceti, diğer harfleri nasıl okuyorlarsa bunu da o şekilde tahkikle okurlar, zira tek başına gelen hemzenin telaffuzu kolaydır. Haddizatında Arapların ve kurranın çoğu tahkik ile okurlar. Yine müfred hemzenin tahkik ile okunması daha uygun ve daha güçlü olmalıdır. Müfred hemzeyi tahfif edenlerin hücceti, istiskalden dolayıdır. Hicaz bölgesinin yaygın kullanımı

¹¹⁷ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 151-152.

¹¹⁸ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 152-153.

¹¹⁹ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 154.

¹²⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 805.

¹²¹ Geniş bilgi için bk. Ma'sarâvî, *el-Fütühât*, 1: 193.

olan hemzenin tahfifi, dilin muvafakati ve rivayete dayalı olmanın yanında kari için de bir kolaylıktır.¹²²

Verş'in hemzeyi ibdâl uygulamasına ilişkin hüccet şu şekildedir: Verş, fâû'l-fiil olan hemzeyi ibdâl etmektedir.¹²³ Zira burası (hemzenin bulunduğu yer) kelamın girişi aynı zamanda veznin başıdır. Dolayısıyla bunun hakkı da-imi olarak tahfiftir. Ne var ki hemze bulunan kelimenin başına zâid harfler geldikçe (يؤمن، وسيؤمن، واستؤمن) kelimelerinde olduğu gibi hemze ya ikinci, ya üçüncü, ya da dördüncü harf olmaktadır. Bu durumda da hemze fâû'l-fiil olmasının yanında sözün baş kısmından uzaklaşması ve istiskal sebebiyle de tahfif edilmiştir.¹²⁴

2.2.7. Hemzenin Harekesini Makablindeki Sakin Harfe Nakil

Buraya kadar hemzenin istiskali, mahrecinin uzak oluşu, telaffuzunun zor oluşu ve buna bağlı bazı hususlar anlatıldıktan sonra yine bu bağlamda hemzenin harekesinin makablindeki harfe imkânı söz konusudur. Burada hemzenin harekesi kendisinden önceki harfe aktarılmak suretiyle telaffuzdaki -hemzeden kaynaklanan- zorluk giderilmektedir. Bu uygulama Verş'e aittir.¹²⁵

Bu uygulamada hemzenin harekesi öncesindeki harfe aktarıldığında kelamda bir bozulma söz konusu değildir. Bu sayede hemzenin ağırlığı da ortadan kalkmış oluyor bu yüzden hemzenin ibdâli Verş için tercih sebebi olmuştur. Durum böyle iken -hem iki ayrı kelimedede hem de hemze olması sebebiyle- iki ayrı kelimedede olunca tahfif edilmesi daha uygundur. Ancak şu kelimelerde المشأمة، الظمآن، المسؤلا ağırlık olmadığından dolayı nakil yapmaz.¹²⁶

Yine bu konu içinde Kâlûn'un Verş'e muvafakat ederek her nerede gelirse الآن kelimesi ile (عَادًا الْأُولَى) (Necm 53/50) ve (رِدَاءًا يُصَدِّقُنِي) (Kasas 28/34) kelimelerdeki yaptığı naklin illeti şöyle tahlil edilmiştir:

آن kelimesinde iki tane med vaki olmuştur. Birincisi, istifham ile haberi tefrik etmek maksadıyla gelen vasl hemzesinden bedel "elif"ten dolayı kelimenin başında yer alan med ki şu ayette de aynı durum söz konusudur (الذِّكْرَيْنِ) (el-En'am 6/143). Bir diğeri ise ikinci hemzenin olduğu yerde yani mazi fiil آن nin başıdır. Bu kelimenin başına lam-ı tarif ile istifham için "elif" gelmiş, zâid olarak gelen söz konusu harflerden dolayı kelimedede bir istiskal meydana gelmiştir. Bunun dışında hemzenin başına gelen lamı tarif ve "elif" gelen yerlerde muhalefet eden Kâlûn, bu yerlerde hemzenin harekesini ön-

¹²² Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 158.

¹²³ Dâni, *Kitâbu't-teysir*, 37.

¹²⁴ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 158. Müfred hemzeye ilişkin diğer meseleler için bk. *el-Keşf*, 1: 159-165.

¹²⁵ Bk. Dâni, *Kitâbu't-teysir*, s. 38. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 841.

¹²⁶ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 166.

ceki harfe aktarmak yani nakil yapmak suretiyle Verş'e muvafakat etmiştir.¹²⁷

Hemzenin harekesinin nakle medar olmasına ilişkin şu husus da dikkat çekmektedir: Hemzenin tahkiki hususunda kurranın icmaı olmuş; Verş hariç bütün raviler ravilerden bu şekilde rivayet etmişler ancak sadece Verş, hocasından harekenin naklini rivayet eden isim olmuştur. Zira ibtidada hemzenin olması elzemdır bu sebeple hüküm vakf değil vasl durumuna göre bina edilmiştir. Örneklerde hep kelimenin başında yer alan hemzeden ibtida söz konusudur; hal böyle iken tahfif yapmak suretiyle ibtida yapmak da doğru değildir.¹²⁸

2.2.8. Hemze Üzerine Vakf Meselesi

Bu konu (وقف حمزة وهشام على الهمز) başlığıyla kaynaklarda Hamza ile birlikte İbn Amir'in ravisi Hişam hakkında ele alınmaktadır.¹²⁹ Mütevassıt (kelimenin ortasında bulunan) veya mütetarrif (kelimenin sonunda yer alan) olan hemzenin vakf halinde tahfifinin¹³⁰ anlatıldığı bir konudur. Diğer imamlar söz konusu hemzeleri tahkik ile okurken Hişam özellikle mütetarrif hemzelerin tahfifinde Hamza'ya muvafakat etmektedir.

Hemzenin tahfif edilmesinin hücceti olarak temelde üç husus dikkat çekmektedir: Birincisi hemzenin istiskali, ikincisi güçlü bir harf olması (şiddet sıfatı) üçüncüsü de mahrecinin uzak olmasıdır. Arabın günlük kullanımında da hemzenin tahkik edilerek telaffuzu zor olduğundan tahfife konu olmuştur. Hemzenin bu konuda vasl değil de vakf halinde tahfife medar olmasına ilişkin hücceti müellif şu şekilde ifade etmiştir: Kari, -okurken durduğu yerin öncesinde- sesinin ve telaffuz gücünün zayıfladığı yerde durmaktadır. Hemze, daha önce de geçtiği gibi telaffuzu zor bir harftir. Vakf yapma söz konusu olduğunda okuyan kişinin sesi hemze olmadığı halde zayıflamakta, hemze de buna dâhil olduğunda zayıflık daha da artmaktadır. Bu sebeple okuyana vakf halinde kolaylık olsun diye hemze tahfif edilmiştir. Bu uygulama hem dilde yaygın olarak kullanımda olan hem de kıraat imamlarından nakledilen bir husustur.¹³¹

Yine bu konuda munfasıl olan (öncesinden ayrı kelimedede olan) hemzenin vasl halinde tahfif edildiğini görmekteyiz. (وَقَالُوا يَا صَالِحُ أَتَيْنَا) Ayette olduğu

¹²⁷ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 167.

¹²⁸ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 169.

¹²⁹ Bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 876; Dimyâtî, *İthâf*, 1: 225. Ayrıca sırf bu konu üzerine kıraat uleması tarafından müstakil risale çalışmaları da yapılmıştır. Geniş bilgi için bk. Recep Koyuncu, "Molla Gürani'nin Ref'ul Hitâm an Vakfi Hamza ve Hişam Adlı Risalesinin Tahkikli Neşri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (2017): 154-157.

¹³⁰ Tahfiften maksat teshil uygulamasıdır. Kıraat farklılıklarında usûl konularına bakıldığında "باب الهمز" gibi konuların ekseriyetinin hemze ile alakalı hususlar olduğu dikkat çeker.

¹³¹ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 171.

gibi kendisinden önce gelen kelimeye bitiştiğinde hemze, Ha harfinin dammesinden dolayı “vav” harfine “salihûtinâ” şeklinde ibdâl edilir. Mekki b. Ebi Talib bununla alakalı olarak tahfif değil tahkik okunuşunu alıp okuduğunu söylemiştir. Bunun illeti olarak da hemzenin makablinden munfasıl olduğunu, vaslın arızî bir durum olduğunu dolayısıyla bu tür yerlerde hemzenin tahfifine gerek olmadığını hatta Arap dilinin buna cevaz verdiği de işaret etmiştir.¹³²

Bununla alakalı olarak da hocası Ebu't-Tayyib'in¹³³ Hişam'ın mütetarrif hemzeyi tahkik ile okuttuğunu ifade etmiştir. İlet olarak sükûna geçen hemzenin önceki durumuna göre değişiklik meydana gelmesi ve tekrar bir daha –tahkik edilmek suretiyle- değişmesinin kerih görüldüğünü söylemiştir. Diğer yandan bu görüşünü Ebu Amr'ın konuyla alakalı illetini delil göstermek suretiyle teyit etmiştir. Ebu Amr örneğin (بارئكم) kelimesini ister teorik mada isterse namazda hemzenin tahkiki ile okumaktadır. Zira o, sükûna geçtikten sonra hemzenin tekrar bir daha değişikliğe maruz kalmasını hoş görmemiştir.¹³⁴

Tabii ki meşhur olan şu ki, Hamza mütetarrif hemze vakf halinde iken meczum dahi olsa tahfif ederek okumaktadır. Yine Hişam'ın söz konusu hemzeyi meczum olsun olmasın tahfif ettiği bilinmektedir.¹³⁵

Hemzenin tahfifi ile alakalı hüccet konusunda harekesinin farklı olmasına bağlı olarak ayrı fasıl altında ele alınmıştır. Hemze ya mütevassıt (نبئنا) gibi ya da (أرى) gibi mütetarrif olmaktadır. Mütevassıt hemze sakin, fethalı, dammeli veya kesra harekeli olabilir. Sakin olan hemze makablinin harekesine göre işlem görmektedir. Makablinin harekesi fetha ise “elif” e ibdâl edilir. Zira fetha ile “elif” irtibatlıdır; “elif” ise fethayı işba’ etmek / hakkını vermek için vardır.¹³⁶

Fetha harekeli hemzenin tahfifine¹³⁷ gelince, makabli fetha olursa veya “elif” olursa meftuh hemze ile “elif” arasında tahfif edilir (جاء) (رأى) kelimelelerinde olduğu gibi. Böyle olmasının illeti makablinde sakin bir harf olmamasından dolayıdır. Bu durumda harekesi neyse o hal üzere bırakılır. Haddizatında böyle bir durumda –harekenin daha etkin olmasından dolayı- makabli sakin olan hemzedeki gibi ibdâl yapmak uygun düşmemektedir. İbdâl hükmü cari olsa bile makablinin harekesine uygun bir yol/usûl izlenecektir. Hal

¹³² Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Kesf*, 1: 172.

¹³³ Ebu't-Tayyib Abdülmün'im b. Ubeydillâh b. Galbûn (ö. 389/999) İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-âşr* adlı eserinin kaynaklarından olan *Kitâbü'l-İrşâd*'ın müellifidir. Bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 244.

¹³⁴ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Kesf*, 1: 173.

¹³⁵ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 879.

¹³⁶ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Kesf*, 1: 178. Ayrıca bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 880-881; Nüveyrî, *Şerhu tayyibeti'n-neşr*, 1: 491.

¹³⁷ Tahfiften kastedilen teshil uygulamasıdır.

ve (المشامة/المشمة) kelimelerinde olduğu gibi.¹⁴³ Burada tahfiften kastedilen hemzenin harekesinin makablindeki sakin harfe aktarılmasıdır. Bu uygulamada hüccet, hemze öncesinde sakin bir harf olur da bunlar da harfi med ve harfi lîn değilse burada hemzeyi teshil etme imkânı ortadan kalkmıştır.¹⁴⁴

Mütevassıt hemzede beyne beyne, kâmil bir hareke ile olmaktadır. Burada ise sükûn üzere veya işmâmla vakf yapılıncâ ibdâl devreye girmektedir. Şayet makablinde elif varsa “elif”e ibdâl edilir, iltikâüs-sakineyn (iki sâkin harfin bir arada bulunması) sebebiyle iki “elif”ten biri hazfedilir ve makabli meftuh olduğu için hemze “elif”e ibdâl edilir.¹⁴⁵ Şayet birinci “elif” hazfedilen harf kabul edilirse ki –aslolan budur- med etmeksizin vakf yapılır. Zira med sebebi (harfi med) olan “elif” hazfedilmiştir. Hemzeden ivaz “elif” üzerinde vakf yapacak olunursa yine med söz konusu değildir. Şayet ikinci “elif” –hemzeden bedel olan- hazfedilmiş kabul edilirse bu durumda med üzere vakf yapılır. Zira burada med sebebi olan hemze hazfe medar olmamış, med edilmek suretiyle asli hüviyetini korumuştur.¹⁴⁶

Buraya kadar anlatılanlardan Hamza’nın hemzeye dair tahfifinde: İbdâl, harekenin nakli ve beyne beyne (teshil) olmak üzere üç farklı uygulama göze çarpmaktadır. Bu konunun son başlığı olarak hem konuyu özetleyici hem de Hamza’nın hemze uygulamalarını temrin etmek maksadıyla sorular üzerinden güzel bir şekilde anlatıldığı dikkat çekmektedir. Bu alıştırmalarla, okuyucunun konunun mahiyetine vakıf olacağı ifade edilmektedir.¹⁴⁷

2.2.9. İdgam ve İzhar Konusu

Sözlükte “gizlemek, saklamak, bir şeyi bir şeye katmak gibi” anlamlara gelen idgam kelimesi¹⁴⁸ istilahta peş peşe gelen iki harften birinin diğerine katılması neticesinde şeddeli gibi tek harf şeklinde okunmasıdır.¹⁴⁹ Yapılan idgamda müdğam yani birinci kelimenin son harfi sâkin, müdğamün fîh de harekeli olursa bu tür idgama idgam-ı sağîr; şayet idgama giren iki harften ikisi de harekeli olursa bu şekilde meydana gelen idgama idgam-ı kebîr denir.¹⁵⁰

Harfte aslolan izhar durumudur. İdgam ise bir illet veya bir sebepten dolayı meydana gelmektedir. İdgam esasında peş peşe gelen iki cins harf (misleyn) ile olur. Bunun illeti de tahfif ve teysir içindir. Burada tahfif şu şekilde

¹⁴³ Nüveyrî, *Şerhu tayyibeti'n-neşr*, 1: 492.

¹⁴⁴ Müellif, yaygın olan uygulamanın bu şekilde olduğunu özellikle belirtmiştir. Bk. *el-Keşf*, 1: 184.

¹⁴⁵ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 185.

¹⁴⁶ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 186.

¹⁴⁷ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 190-191.

¹⁴⁸ Bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, ر غ م maddesi, 3: 366.

¹⁴⁹ Birinci harf “müdğam” ikincisi ise “müdğam fîh” diye isimlendirilir. Bk. Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 209; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 593.

¹⁵⁰ Mamafih idgam caiz, vacib ve mümteni' şeklinde taksim edilmiştir. Geniş bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 593-594.

izah edilmiştir: Dil bir harfi mahrecinden tam olarak telaffuz ettiğinde ardından aynı harfi aynı mahreçten tekrar telaffuz etmek zor olmaktadır. Nahivciler bu durumu, ayakları bağlı olan kişinin yürümesine benzetmişlerdir. Zira böyle birisinin attığı her bir adım diğeriyle aynı ya da çok yakınında olacaktır. Bazıları da bu zorluğu aynı lafı iki defa söyleyen kimseye benzetmişlerdir. Zira bu durum dinleyen kimseye ağır gelmektedir. Misley'n idgamı şu örnekteki gibidir: (ذَهَبَ بِسْمِعِهِمْ) (قَالَ هُمْ).¹⁵¹

Misley'nin dışında örneğin mahreçleri yakın harflerden ilki sakin olursa herhangi bir engel de yoksa idgam caizdir. Mekki'nin nakıs ve tam idgam konusunu mezkûr kavramları kullanmadan açıkladığı görülmektedir. O, söz konusu idgam keyfiyetini güçlü olandan zayıfa doğru üç aşamada tahlil etmiştir. Birincisi, mahreçleri yakın (mütekarib) iki harf –birinci harf ikinciden daha zayıf olursa- bu idgam daha güçlüdür. Zira idgam ederken birinci harfi ikinci harfe ibdâl ederken zayıf olanın lafzı bırakılıp kuvvetli olana tamamen geçilmiştir. Tam, eksiksiz, güzel olan da böylesidir. İkincisi, mahreçleri ve sıfatları yakın olanların idgamı (misley'n gibi) ki uygun olan da bu şekildeki bir idgamdır. İdgam edilen (müdgam) harf idgamdan evvelki keyfiyetinden herhangi bir şey eksiltmemiştir. Üçüncüsü ise, mütekarib olsa da idgamı zayıf olandır. Zira ilk harf ikinci harften sıfatları yönüyle daha güçlüdür.¹⁵²

Müellif, son olarak kabîh idgamdan bahsetmektedir. Buna göre ilk harf (müdgam) sıfatları itibarıyla kuvvetli, ikinci harf zayıf olursa bunun kabîh idgam olacağını ifade eder. Örnek olarak “râ” harfinin “lâm” harfinde idgam edilmesinden bahseder. Gerekeç olarak da cehr ve tekrar sıfatlarına haiz olan “râ” harfi, tekrar özelliği olmayan ve cehr yönünden zayıf olan “lâm” harfinde idgam edildiğinde güçlü olandan zayıf olana geçme durumundan dolayı bu uygulama zayıf ve kerih görülmektedir.¹⁵³

Müellifin idgamın tanımına idgam bahsinin son tarafında yer verdiğini görmekteyiz. Buna göre idgamın kelime manası “bir şeyi başka bir şeye katmak” anlamında (أدغمت الحرف في الحرف) “harfi harfe kattım” şeklinde kullanılmaktadır. Birinci harfi ikinci harfe kattıktan sonra misleynde olduğu gibi şeddeli olarak telaffuz etmektir. Mekki, burada Halil b. Ahmed'in (ö. 175/791) “Gemi atın ağzına geçirdim” anlamındaki sözünü istişhad olarak göstermektedir: ¹⁵⁴(أدغمت الفرس اللجام اي: أدخلته في فيه)

2.2.10. Feth-İmale-Beyne

Feth, lügatte açmak, genişlik gibi manalara gelirken ıstılahta, okuyucu-

¹⁵¹ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 203.

¹⁵² Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 204.

¹⁵³ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 205.

¹⁵⁴ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, thk. Abdulhamid Hindâvî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003), 2: 32.

nun harfi telaffuz ederken ağzını açmasına, herhangi bir ses değişikliğine gitmeden harfi mahrecinden çıkarmasına feth¹⁵⁵ denmektedir. İmale, lügatte bir şeye yönelme, bir tarafa çekme, uzatma gibi¹⁵⁶ anlamlar taşırken ıstılahta fetha harekeyi kesreye, “elif” harfini de “yâ” harfine meylettirerek okumaya denir.¹⁵⁷

Kelamda aslolan feth’dir. İmale ise sonradan ona dâhil olan haddizatında aslın bir parçasıdır. Feth, yaygın ve caiz olandır herhangi bir sebep istemez; imale ise bir illet sebebiyle ortaya çıkan dile ait arızî bir kullanımdır.¹⁵⁸ İmalenin anlamı “elif” harfini “yâ” harfine -aslolan fetha harekeyi kesreye doğru- meylettirerek okumaktır. Burada söz konusu imaleye medar olan “elif”, aslı “yâ” olan diğer bir deyişle “yâ”dan dönüşmüş olandır. Bu sebeple aslını göstermek adına imale yapılmaktadır. İmale yapılan kelimelerdeki “elif” zaid olabilir veya aslı “vâv” olsa da “yâ” harfine tebdil olduğu için imale yapılmaktadır.¹⁵⁹ İmale uygulamasının (موسى) (هدى) gibi isim kalıbında olan kelimelerin yanısıra (سعى) (أتى) gibi fiil kalıbında olan kelimelerde de olduğunu görmekteyiz.

İmalenin hüccetinin, kesreden dolayı imale, aslına işaret etmek maksadıyla imale ve imale için imale şeklinde üç maddede tahlil edildiği görülmektedir.¹⁶⁰

1. Kesreden dolayı imale: “Elif”ten sonra “râ” harfi bulunması (النهار) (النار) gibi. Bu tür kelimelerde Ebu Amr ve ed-Dûrî imale yaparlar.¹⁶¹ Burada imalenin illeti, “elif”ten sonra gelen kesreden dolayı “elif”, “yâ”ya doğru yaklaşırtılır ki ses kesreye doğru yakın olsun. Aksi taktirde fetha harekeyi kesreye yaklaştırmak mümkün olmaz. Bu yüzden dilin tek bir hamleyle hareket etmesi açısından uygundur. Aynı şekilde böyle olması fetha için önce yükselip ardından kesre için meyledecek olan dile daha kolay olacaktır.¹⁶²

2. Aslına işaret etmek için yapılan imale: Müellif, bu tarz imalenin imale uygulamalarında en yaygın olduğunu söylemektedir. İlgili kelimelerde “elif”in aslı “yâ”dır. Ya rubâî ya da zaid bir harftir. Neticede asıl harf olan “yâ”ya bağlı olarak hüküm icra edilir. Yine “elif” te’nîs/müenneslik için gelebilir bu durumda “elif”in aslını göstermek için imale icra edilir. Bu tür imaleler (اصطفى) (رمى، تولى، اصطفى) gibi ya fiil yapılarında veya (موسى، يحيى، الهدى) gibi isimlerde

¹⁵⁵ Devserî, *Muhtasarul-ibârât*, 85.

¹⁵⁶ Zebîdî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Abdussettar Ahmed (Kuveyt, 1965), 30: 433.

¹⁵⁷ İmaleye dair farklı kullanımlar ve geniş bilgi için bk. Fırat, *Tecvid ve Kıraat İlmî*, 23-27.

¹⁵⁸ Ma’sarâvî, *el-Fütühât*, 1: 295.

¹⁵⁹ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 226.

¹⁶⁰ İmale sebepleri için bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 1055 vd.

¹⁶¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 1102.

¹⁶² (أذانبهم) (أذانبهم) ve benzer kelimeler ve imale hücceti için Bk. *el-Keşf*, 1: 227-232.

olabildiği gibi (زكى، تكى) gibi ziyade kalıplarda da olabilir. Bütün bu kelimelerde Hamza ve Kisâî imale yapar.¹⁶³ Diğer yandan (هدى) (صفى) gibi kelimelerde “elif”lerin aslının “vâv” mı “yâ” mı olduğunu öğrenmek için tesniye (هديان) (صفوان) sigasına çevrilmesinin gerektiği de ifade edilmiştir.¹⁶⁴ Aynı şekilde aslındaki harfi öğrenmek için de (رمى) (نجا) gibi fiil kalıbında olanları da mütakellim (رميت) (نجوت) sigasına çevrilmesi gerektiği anlatılmaktadır.¹⁶⁵

3. İmale bahsinde üçüncü kısım “imale için imale” meselesi bir kelimedede peş peşe yapılan imaleyi konu edinmektedir. Buna göre (رأى) (رأه) (رآك) gibi kelimelerde hemzeden sonra gelen elifler, aslının yâ olduğunu göstermek amacıyla imale edilirler. Aynı şekilde “râ” harflerinde de -kendilerinden sonrakine geçiş kolaylığı için- imale yapılmaktadır.¹⁶⁶

Bunların dışında sûre başlarında yer alan haruf-i mukattaalarda da imale yapıldığını görmekteyiz.¹⁶⁷ Örneğin Meryem Sûresindeki (كَهَيْتَمَنْ) ifadesinde yer alan ه harfinde imale yapan Ebû Amr (ö. 154/770), Ebu Bekir b. Şu'be (ö. 190/805) ve Kisâî (ö. 189/805) iken ي harfinde imale yapan İbn Amir (ö. 118/736) ve Hamza'dır (ö. 156/773). Yine Taha Sûresinin başında yer alan her iki hece harfinde (طه) imale yapan Ebubekir, Hamza ve Kisâî iken aynı yerde yalnızca ه harfinde imale yapan Ebu Amr'dır.¹⁶⁸ Burada imalenin hücceti şöyledir: Sûre başlarında yer alan bu harfler ما ve لا gibi müstakil bir anlam taşımamaktadırlar. Bunlar bir yandan sesleri gösteren isim olmaları ve imale için bir engel olmaması sebebiyle bunlarda imale yapılır.¹⁶⁹

İmale uygulamasını yaygın olarak Hamza, Kisâî ve Halefü'l-Aşir'in (ö. 229/844) yaptığını görmekteyiz. İmale bahsinde, uygulamaların tek kıyas tek kural üzerine bina edilmediğini, illet/sebep olarak da birçok seçeneğin karşımıza çıktığı görülmektedir. Bu kadar çeşitlilik ve imalenin genel anlamdaki dağılımına bakıldığında oranın çok olması dilde ne kadar yaygın olduğuna ilişkin önemli ipuçları vermektedir.

SONUÇ

Hüccet, farklı kıraatler arasında birtakım gerekçelerle yapılan tercih faaliyetidir. Hz. Peygamber dönemini kıraat ilmi bağlamında ele aldığımızda sistematik anlamda bir tercih veya hüccet olgusundan bahsetmek mümkün gözükmesi de sahabe arasındaki farklı kıraati tercih faaliyeti ve benimsediği kıraati savunma mekanizması söz konusu hüccetin nüvesini oluşturması bakımından önemlidir. İhticâc literatürünün Harun b. Musa el-Aver'in *Vücûhu'l-Kirâât* adlı eseriyle başladığını görmekteyiz. Sonrasında Ebu Ali el-Fârisî, İbn

¹⁶³ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 233-236; Ma'sarâvî, *el-Fütühât*, 1: 310-315.

¹⁶⁴ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 238.

¹⁶⁵ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 237-238.

¹⁶⁶ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 248.

¹⁶⁷ Bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 1128 vd.

¹⁶⁸ Bk. Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 245.

¹⁶⁹ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 246.

Hâleveyh, İbn Zencele, İbn Ebî Meryem gibi isimlerin de bu alanda telifleri vardır. Bu bağlamda Mekkî b. Ebî Tâlib'in *el-Keşf* adlı eseri, farklı okuyuşlar arasından isabetli bazı vecihlerin birtakım gerekçelerle tercih edilmesi anlamına gelen hüccete dair bilgileri ihtiva etmesi yönüyle önemli bir çalışmadır.

Esere bakıldığında yöntem olarak soru-cevap tekniği üzerine bina edildiği görülmektedir. Eserin böyle olması teknik bir konu olan hüccete dair tahlillerin zorluğunu nispeten azaltmaktadır. Farklı okunuşların tevcihinde müellifin dile ait argümanlardan mümkün merteye faydalandığını görmekteyiz. Eserde usûl konularının içinde belki en zorlarından olan hemzeler konusuna genişçe yer verildiği görülmektedir. Teshil, ibdâl, nakil, iskât gibi hususlara medar olan (mütevassıt veya mütetarrif) hemzenin hüccetine ilişkin yapılan değerlendirmelerde tevcihin ekseriyetle tahfif ve teysîr ekseninde olduğu dikkat çekmektedir.

Müellif, farklı okunuşların tevcihinde ihticâc çeşitlerinden olan şiiir ve sahabe kavli gibi rivayete dayalı malzemeleri fazla kullanmadığı da dikkat çekmektedir. Kimi yerde müellif (kıraate dair tarihçe ve altyapı niteliğinde konuları ihtiva eden) *Tebşıra* adlı eserine atfen konunun illetinin orada anlatıldığını burada tekrardan kaçındığını ifade etmektedir. Yer yer örneğin imale bahsinde -eser ismi vermeden- müstakil bir çalışması olduğuna değinmiştir. Nassan olup da uygulamada olmayan vecihler için müellif (لم يقرأ به، ولا عليه العمل) ifadesini kullanmaktadır.

Müellifin -rivayete dayalı bir görüntü arzeden- *Tebşıra* adlı eserinin şerhi olan ve kıraat farklılıklarının illet ve hüccetlerinin ele alındığı *el-Keşf* adlı bu çalışma, bir dirayet eseri olarak dikkat çekmektedir. Eserde müellif, hüccete dair hususları sorular ve örnekler eşliğinde sistematik bir şekilde ele almıştır. Konuların tahlil ve tespitinde Sibeveyh, Sa'leb, Ahfeş, Ferrâ, Müberred gibi önemli dilcilere de referans olarak yer vermiştir.

KAYNAKÇA

- Abdu'l-Ali el-Mes'ul. *Mustalahâti 'ilmi'l-kirâati'l-Kur'âniyye vemâ yeteallak bihî*. Kahire: Dâru's-Selâm, 2007.
- Abdulfettah, Abdulgani el-Kâdî. *el-Vâfi fi şerhi's-şâtibiyye*. Kahire: Dâru's-Selâm, 2012.
- Ahfeş, el-Evsat. *Meâni'l-Kur'ân*. Thk. Faiz Faris. Amman: Dâru'l-Beşîr, 1981.
- Ahmed b. Muhammed b. Kemal. *er-Riyâdu'n-nadira fi tevcihi'l-kirâât*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2016.
- Akaslan, Yaşar, "İbnü'l-Cezerî'nin Yedi Harf Meselesi Üzerindeki Fikirleri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18 (2018): 265-303.
- Akkuş, Murat. "Türkiye'deki Farklı Kıraat Anlayışlarıyla İlgili Değerlendirmeler", *Mütefekkir* 3/6 (2016): 293-303. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.284537>.
- Akkuş, Murat. "İbn Aşur'un Tefsirinde Fonetik Yönden Kıraatlerdeki Farklılıklar", *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, 3 (2018): 4-15.
- Altıkulaç, Tayyar. "Mekkî b. Ebû Tâlib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28: 575-576. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Başkan, Ömer. *Anlamı Etkileyen Kıraat Farklılıklarının Tevcihi*. İstanbul: Rağbet Yay. 2015.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-Sahîh*. Trc. Mehmed Sofuoğlu. İstanbul: Ötügen

- Neşriyat, 1987.
- Cermî, İbrahim Muhammed. *Mu'cemu ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Darul-Kalem, 2001.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî Seyyid Şerîf Hanefî. *Kitâbu't-tâ'rîfât*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2003.
- Çetin, Abdurrahman. *Kıraatların Tefsire Etkisi*. İstanbul: Marifet Yay. 2001.
- Çetin, Abdurrahman, *Kur'ân-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatler*. İstanbul: Ensar yay. 2005.
- Dağ, Mehmet *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*. İstanbul: İSAM Yay., 2011.
- Dağ, Mehmet, "Kıraat İlminin Akademik Serencamı – Araştırma Mantığı ve Biçimi Üzerine" *EKEV* 56, (2013): 311-324.
- Dağ, Mehmet. "Kıraat İlminde Şâzz Kavramı -Kavramın Anlamsal Dönüşümü ve Gerçek Anlamının Tespitine Dair" *Marife* 7/2 (2007): 57-110. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3343839>.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd. *Kitâbu't-teysir fi'l-kıraati's-seb'*. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005.
- Dânî. *Câmi'ul-beyân fi'l-kırâati's-seb'*. Thk. Abdurrahim Tarhûnî. Kahire: Dâru'l-Hadis, 2006.
- Devserî, *Muhtasarul-ibârât li mu'cemi mustalahâti'l-kırâât*. Riyad: y.y., 1429/2008.
- Dimyâtî, Ahmed b. Muhammed b. Ahmed. *İthâfu fudalâi'l-beşer bi'l-kırâati'l-erbaate aşer*. Thk. Şaban Muhammed İsmail. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 2007.
- Fırat, Yavuz. *Tecvid ve Kıraat İlmi Terimleri Sözlüğü*. Haciveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yay. İstanbul: 2018.
- Gökdemir, Ahmet. "el-Mürşidü'l-Vecîz ve en-Neşr Bağlamında Ebû Şâme İle İbnü'l-Cezerî'nin Kur'an Tilâvetine Bakışı", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2019): 103-122.
- Halil b. Ahmed. *Kitâbü'l-ayn*. Thk. Abdulhamid Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- Hamed, Ganim Kadduri. *Ebhas fi ulumi'l-Kur'ân: el-kıraatü'l-Kur'âniyye - el-mushaf ve resmuhu*. Amman: Daru Ammar, 2006/1426.
- Hanay, Necattin. "Şâz Kıraat Olgusuna Taberî Vechesinden Bir Bakış" *Mütefekkir* 4/8 (2017): 291-296. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.375192>.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib. *el-Muharraru'l-vecîz*. Thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Ebî Meryem, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Nasr b. Alî b. Muhammed eş-Şirâzî el-Fesevî. *Kitâbu'l-mûdah fi vücûhi'l-kırâati ve 'ilelihâ*. Thk. Ömer Hamdan Kebîsî. Cidde: by. 1414/1993.
- İbn Fâris Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris. *Mu'cemu mekâyisi'l-lüga*. Thk. Abdüsselam Muhammed Harun. Kahire: Dâru'l-Fıkr, 1979.
- İbn Galbûn, Ebu'l-Hasen Tahir b. Abdilmün'im. *et-Tezkira fi'l-kırâati's-semân*. Dimeşk: Darul-Gavsân li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2009.
- İbn Haleveyh. *Muhtasarul fi şevâzî'l-Kur'ân*. Thk. Gotthelf Bergstrasser. Beyrut: Müessesetu'r-Riyât, 2009.
- İbn Hallikân, Ebu Abdillâh Hüseyin b. Ahmed. *Vefeyâtu'l-A'yân ve enbâü ebnâi'z-zemân (mimma sebete bi'n-nakl evi's-sema ev esbetehü'l-a'yân)* Thk. İhsan Abbas. Beyrut: Daru Sadr, 1978.
- İbn Manzûr. Ebû'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî. *Lisânu'l-Arab*, 16 cilt. Beyrut: Dâru's-Sadr, t.s.
- İbn Mücâhid. Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs b. Mücâhid et-Temîmî. *Kitâbu's-Seb'a*. Thk. Şevki Dayf. Mısır: Dâru'l-Mearif.
- İbn Sad, Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa'd. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. Thk. İhsan Abbas. Beyrut: Daru Sadr, 1968.
- İbn Tagrıberdi, Ebû'l-Mehasin Cemaleddin Yusuf. *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kahire*. Mısır: Dâru'l-Kütüb.
- İbn Usfür, el-İşbilî. *el-Mümti' fi't-tasrif*. 2 Cilt. Thk. Fahreddin Kabave. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1987.
- İbn Zencele, Abdurrahman b. Muhammed b. Ebu Zür'a. *Huccetü'l-kırâât*. Dimeşk: Müessesetu'r-Risâle, 2014.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed. *en-Neşr fi'l-kırâati'l-Aşr*. 3 Cilt. Thk. Cemâluddîn Muhammed Şeref. Tantâ: Dâru's-Sahabe li't-Türâs, 2014.
- İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-nihaye fi tabakati'l-kurrâ*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2006.

- İbnü'l-Kâsîh el-Bağdâdî, Ebü'l-Bekâ Nüreddin Ali b. Osman b. Muhammed el-Uzri. *Mustalahu'l-işârât fi'l-kirâati'z-zevâidi'l-merviyeye 'ani's-sikât*. Thk. Ahmed b. Muhammed el-Vehbî. Amman: Dâru'l-Fikr, 2006.
- İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. Thk. Mahmud el-Arnaut. Beyrut: Daru İbn Kesir, 1986.
- İbnü'l-Vecîh el-Vâsîtî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdülmümin. *el-Kenz fi'l-kirâati'l-aşr*. Thk. Halid Meşhedânî. Kahire: Mektebetü's-Sekâfe ed-Diniyye 2004.
- İnanç, Yonis. *Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat İlişkisi*. İstanbul: İFAV Yay., 2016.
- Karagöz, Mustafa. *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Etkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010.
- Koyuncu, Recep, *Kıraat ilmi-Takrîb Usûlü*. İstanbul: Haciveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yay. 2018.
- Koyuncu, Recep. "Molla Gürân'nin Ref'ul Hitâm an Vakfı Hamza ve Hişâm Adlı Risalesinin Tahkikli Neşri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (2017): 154-157.
- Ma'sarâvî, Ahmed 'İsâ. *el-Fütühât fi'l-kirâati'l-aşr şerhan ve tevcihan*. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-İmam Şatıbiyye, 2017.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*. Ankara: Otto yay., 2016.
- Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî. Ebu Muhammed b. Hammus b. Muhammed. *el-İbâne 'an me'âni'l-kirâat*. nşr. Abdulfettah İsmail Şelebi. Mısır, ts.
- Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî. *el-Keşf 'an vücûhi'l-kirâati's-seb' ve ileliha ve huceciha*. Thk. Abdulfettah İsmail Çelebi. Kahire: Darul-Hadîs, 2007.
- Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî. *et-Tebşira fi'l-kirâati's-seb'*. Thk. Muhammed Gavs en-Nedvî. Bombay: Dâru's-Selefiyye, 1982.
- Mertoğlu, M Suat. "Hârun b. Musa el-Ezdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. EK-1: 536-537. Ankara: TDV Yayınları, 2016.
- Muhammed Mustafa, Ali 'Ulve. *Me'âlimu't-tevcih ve'l-ihciac li'l-kirâati'l-Kur'âniyyeti'l-mütevâtira*. 2 cilt. Tantâ: Dâru's-Sahabe li't-Türâs, 2016.
- Muhammed Salim Muhaysin. *Mu'cemü huffazi'l-Kur'an 'abra't-târih*. Beyrut: Dâru'l-Cîyl, 1992.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccac. *Sahih-i Müslim*. Thk. Muhammed Fuad Abdalbaki. Kahire: Daru İhyai Kütübî'l-Arabiyye, 1956.
- Nüveyrî, Muhammed b. Kasım. *Şerhu tayyibeti'n-neşr fi'l-kirâati'l-aşr*. 2 cilt. Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.
- Öğmüş, Harun. "Tefsirde Şiirle İstişhad Açısından Hicrî 2. Asrın Önemi". *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü*. İstanbul: 2009: 345-361.
- Taşpınar, Kadir. "Kıraat-Nahiv İlişkisi Bağlamında Ebussuud Efendi'nin Tefsirinde Yer Alan Kıraat Vecihleri", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2017): 113-138.
- Temel, Ali. *Dilbilimsel Tefsirlerde Kıraatlere Yaklaşım*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Temel, Nihat. *Kıraat ve Tecvid İstılahları*. 2. baskı İstanbul: İFAV yay., 2018.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa. *Sünen*. Thk. Ahmed Muhammed Şakir-Muhammed Fuad Abdalbaki. Kahire: Mustafa Babi el-Halebi, 1975.
- Ünal, Mehmet. "Bir Kirâat Terimi Olarak Hüccet'in Kavramsal Alanı ve Tarihsel Gelişimi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 1 (2004): 69-83.
- Ünal, Mehmet. *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*. Ankara: Fecr yay., 2005.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Hüccet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18: 445-446. İstanbul: TDV Yayınları 1998.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed Murtazâ b. Muhammed. *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. Thk. Abdussettar Ahmed. Kuveyt: Iecne Türasi'l-Arabi, 1965.
- Zemaşerî, Ebü'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed. *Esâsu'l-belâga*. Thk. Muhammed Bâsil 'Uyûn es-Sûd, 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed. *Siyeru a'lâmi'n-nübela: es-siretü'n-nebeviyye*. Thk. Beşşar Avvad Ma'ruf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996/1417.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, Thk. Beşşar Avvad Ma'ruf. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed. *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâle ale't-tabakât ve'l-a'sâr*. Thk. Tayyar Altıkulaç, 4 cilt. İstanbul: TDV Yayınları, 1995/1416.